

Қарз ва кредит шартномаси. Банк хизмати шартномалари. Ўзаро ишончга асосланган шартномалар. Сугурта шартномаси

1-§. Қарз шартномаси

Қарз шартномаси ҳали кишилиқ жамиятидаги ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатлар у қадар ривожланмаган пайтлардаёқ, муайян муддатга моддий ашёларни қайтариш шarti билан бериб туриш тарзида шаклланган эди. Қарз шартномасининг дастлабки ҳуқуқий белгилари қадимги Римда яратилди. Пул ихтиро қилиниши билан қарз шартномаси ўзининг ҳозирги кўринишини олган. Эндиликда қарз деганда, муайян муддатга қайтариш шarti билан пул бериб туриш тушунилади. Шу тариқа қарз беришга нафақат, ўзаро ёрдам ва ишончнинг тури, балки фойда кўриш воситаси сифатида ҳам қарала бошланди.

Қарз шартномаси деб шундай шартномага айтиладики, бунга асосан бир тараф (қарз берувчи) иккинчи тарафга (қарз олувчига) пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради. Қарз олувчи эса қарз берувчига бир йўла ёки бўлиб-бўлиб, ўшанча суммадаги пулни ёки қарзга олинган ашёларнинг хили, сифати ва миқдorigа барабар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади (ФКнинг 732-моддаси).

Қарз шартномасининг ҳуқуқий белгилари қуйидагилардан иборат:

биринчидан, бу шартнома реал шартнома бўлиб саналади, чунки тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва бурчлар шартнома предмети бўлган пул ёки ашёнинг топширилиши пайтидан эътиборан вужудга келади ва шартнома ҳам шу пайтдан эътиборан тузилган ҳисобланади;

иккинчидан, қарз бир томонлама шартномалар тоифасига киради, чунки бу шартнома юзасидан бир тараф қарз берувчи ҳуқуқлар олса, иккинчи тараф қарздорда бурчлар бўлади, Жумладан, қарз берувчи қарзнинг қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлса, қарздор олинган қарзини қайтаришга мажбур бўлади (ФКнинг 735-моддаси);

учинчидан, қарз шартномаси агар қонунда ёки қарз шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қарз берувчи (юридик шахс ёки фуқаро) қарз олувчидан қарз суммасига шартномада белгиланган миқдорда ва тартибда фоизлар олиш ҳуқуқига эга бўлади (ФКнинг 734-моддаси 1-банди).

Қарз шартномаси фуқаролар ўртасида агар бу қарзнинг суммаси энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ, бўлса, оддий ёзма шаклда тузилиши, шартномадаги тарафлардан бири юридик шахс бўлганида эса, қарз суммасидан қатъи назар, ёзма тузилиши шарт (ФКнинг 733-моддаси).

Қарз мулкка иисбатан бўлган эғалиқ ҳуқуқини ёки мулкни оператив бошқарув ҳуқуқини ўтказишга қаратилган шартномалардан ҳисобланади. Бинобарин, қарздор қарзга олинган нарсанинг айнан ўзини қайтармасдан, балки олган пулни ёки ўша қарзга олинган нарсанинг хили, сифати ва миқдори бараварида бошқа нарсани қайтаришга мажбур бўлади. Агарда қарз шартномаси бўйича қарз олувчига турга хос аломатлари билан белгиланган

ашёлар топширилса, уларнинг миқдори ва шакли (пул ёки натура ҳолидаги) шартномада кўзда тутилган ҳолларда фоизлар тўланиши керак (ФКнинг 734-моддаси 2-банди).

Қарз шартномасида муддатлар. Қарз шартномасини бажариш муддатларига тўхталадиган бўлсак, агар қарз суммасини қайтариш муддати шартномада белгиланган бўлмаса, қарз олувчи уни қарз берувчи қарзни қайтариш ҳақида талаб қўйган кундан бошлаб ўттиз кун мобайнида қайтариши керак (ФКнинг 735-моддаси).

Қонун ҳужжатларида бошқа шартномалардан келиб чиққан бурчнинг (қарзнинг) ҳам қарз мажбурияти сифатида расмийлаштирилишига йўл қўяди. Бундай ҳолларда агар тарафлар олди-сотди муомаласидан, мулк ижараси ёки бошқа асосдан келиб чиқадиган ҳар қандай насияни қарз мажбурияти шаклига айлантирган бўлсалар, бу ҳодда қарз тўғрисидаги қоидалар татбиқ қилинади.

Қарз олувчи томонидан қарз шартномасини бузиш оқибатлари. Агар қонун ҳужжатларида ёки қарз шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қарз олувчи қарз суммасини вақтида қайтармаган ҳолларда Фуқаролик кодексининг 734-моддаси биринчи қисмида назарда тутилган фоизлар тўланган бўлишидан қатъи назар, қарз қайтариб берилиши керак. Қарз олинган кундан бошлаб то у қарз берувчига қайтарилиб берилган кунгача бу сумма юзасидан ФКнинг 327-моддаси биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган миқдорда фоизлар тўланиши керак

Амалдаги Фуқаролик кодексида қарз шартномасининг алоҳида иккита тури бор:

- аниқ мақсадли қарз (ФКнинг 739-моддаси);
- Давлат заёми шартномаси (ФКнинг 743-моддаси).

Оддий қарз шартномаси аниқ мақсадли қарздан фарқ қилади, бунга сабаб шундаки, мақсадли қарз шартномаси асосида олинган қарз кўрсатилган аниқ мақсадларда ишлатилиши лозим. Масалан: корхона, ташкилот ўз ходимининг уй-жой шароитини яхшилаш мақсадида унга қарз берган бўлса, ходим уни бошқа мақсадларда ишлатишга ҳақи йуқ. Агарда шундай ҳолат содир бўлган бўлса, қарз берувчи қарзни муддатидан олдин, агарда фоизли бўлса, фоизлари билан биргаликда талаб қилиб олади.

Давлат заём шартномаси бўйича давлат қарз олувчи, фуқаро ёки юридик шахс эса қарз берувчи бўлади. Бу шартномада олинган қарзни қайтариш тўғрисида алоҳида муддатлар белгиланган бўлмаса, қарз берувчи томонидан қарзни талаб қилган замон қайтаришга мажбур бўлади.

Давлат заёмлари ихтиёрийдир. Лекин давлат заёмларини ҳукумат номидан тегишли юридик шахслар чиқариши мумкин. Асосан ички пул эмиссиясини камайтириш, яъни қоғоз пуллар эмиссиясини кўпайтирмаган ҳолда фуқаролар ва юридик шахслар маблағларини давлат эҳтиёжлари учун жалб этиш ва бошқа мақсадларда давлат заёмидан фойдаланилади.

Бундан ташқари, қарз шартномаси қимматли қоғозлар билан, яъни вексель, облигациялар йўли билан ҳам тузилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг 02.09.1993 йилдаги N 918-XII “Қимматли воғозлар ва

фонд биржаси тўғрисида”ги қонунга кўра, “қимматли қоғозлар - бу уларни чиқарган шахс билан уларнинг эгаси ўртасидаги мулкӣ ҳуқуқларни ёки заём муносабатларини тасдиқловчи, дивиденд ёки фоизлар кўринишида даромад тўлашни ҳамда ушбу ҳужжатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқларни бошқа шахсларга бериш имкониятини назарда тутувчи пул ҳужжатларидир. Қимматли қоғозлар - бланкалар, сертификатлар шаклида ёки счётлардаги ёзув шаклида бўлиши ва ҳисоб-китоб қилишда, шунингдек кредитлар бўйича гаров сифатида фойдаланилиши мумкин. Қимматли қоғозлар юридик ва жисмоний шахслар ўртасида ихтиёрийлик асосида тарқатилади”.

Облигациялар. Облигациялар уларнинг эгаси пул маблағлари берганлигини тасдиқ этувчи ва қимматли қоғозларнинг белгиланган қийматини уларда кўрсатилган муддатда, қайд этилган фоиз тўланган ҳолда, башарти облигацияларни чиқариш шартларида ўзгача қоидалар назарда тутилмаган бўлса, қоплаш мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғозлардир.

Қуйидаги турлардаги облигациялар чиқарилиди:

республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари;

корхоналарнинг облигациялари.

Облигациялар оддий ва ютуқли, фоизли ва фоизсиз (мақсадли), эркин муомалада юритиладиган ёки муомала доираси чекланган қилиб чиқарилиши мумкин. Мақсадли облигацияларнинг реквизи́ти облигациялар қайси моллар (хизматлар) учун чиқарилган бўлса, шу молларни (хизматларни) акс эттириши шарт.

Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигациялари тақдим этувчига тегишли қилиб чиқарилади. Республика ички заёмларининг ва маҳаллий заёмларнинг облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор тегишинча Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ва давлат ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан қабул қилинади. Қарорда эмитент, облигацияларни чиқариш шартлари ва уларни тарқатиш тартиби белгилаб қўйилиши лозим.

Корхоналарнинг облигациялари мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналар томонидан чиқарилиши мумкин. Облигациялар ўз эгаларига корхона бошқарувида қатнашиш ҳуқуқини бермайди.

Корхоналар ва акциядорлик жамиятларининг облигацияларини чиқариш тўғрисидаги қарор тегишинча маъмурият ва ижроия органи (бошқаруви) томонидан қабул қилинади ҳамда баённома билан расмийлаштирилади.

Корхоналарнинг облигацияларини эмитентларнинг устав фондини шакллантириш ва тўлдириш учун, шунингдек уларнинг хўжалик фаолияти билан боғлиқ зарарларни қоплаш учун чиқаришга йўл қўйилмайди.

Акциядорлик жамияти томонидан чиқарилган барча облигацияларнинг номинал қиймати жамиятнинг шакллантирилган устав фонди миқдоридан ошиб кетмаслиги лозим. Жамият томонидан облигациялар чиқаришга фақат жамият устав фонди тўлиқ тўланганидан кейин йўл қўйилади. Бошқа

ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги хўжалик юритувчи субъектларнинг облигацияларини чиқариш суммаси миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Вексель. Вексель берувчининг ёхуд векселда кўрсатилган бошқа тўловчининг векселда назарда тутилган муддат келганда вексель эгасига муайян суммани тўлаш юзасидан қатъий мажбуриятини тасдиқловчи қимматли қоғоз вексель ҳисобланади.

Векселлар оддий ва юбориладиган векселларга бўлинади.

Вексель берувчининг муайян суммадаги пулни вексель олувчига ёхуд унинг буйруғига биноан белгиланган муддатда ёки унинг талабига кўра тўлашдан иборат қатъий мажбуриятини ўз ичига олган ҳужжат оддий вексель ҳисобланади.

Вексель олувчининг муайян суммадаги пулни олувчига ёхуд унинг буйруғига биноан бошқа шахсга белгиланган муддатда ёки унинг талабига кўра тўлаш тўғрисидаги қатъий буйруғидан иборат тўловчига қаратилган ҳужжат юбориладиган вексель ҳисобланади.

Векселларни (ҳазина векселларидан ташқари) чиқариш, рўйхатдан ўтказиш қоидалари, уларни чиқариш ва муомалада юритиш шартларини Марказий банк Молия вазирлиги билан биргаликда белгилайди. Ҳазина векселларини чиқариш ва муомалада юритиш қоидаларини Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги белгилайди.

Векселларни чиқариш ҳуқуқи тижорат банкларига фақат Ўзбекистон Республикаси Марказий банки рухсати бўйича берилади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 19.03.1997 й. ПФ-1738 “республикада вексель муомаласини тартибга солиш борасидаги чоратadbирлар тўғрисида” фармони векселларни чиқариш ва уларнинг муомаласи механизмини такомиллаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг шартнома мажбуриятларини бажаришлари учун молиявий жавобгарлигини ошириш, улар чиқарган векселларнинг пули ўз вақтида қайтарилишини таъминлашга қаратилган.

Фақат қонун, ҳужжатларда назарда тутилган ҳолларда қарз олувчининг мажбуриятлари бажарилишини таъминлаш (ФКнинг 738-моддаси), қарз олувчи қарз суммасининг қайтариб берилишини таъминлаш юзасидан, қарз шартномаси назарда тутилган мажбуриятларни бажармаса, шунингдек, қарзнинг таъминоти қарз берувчи жавобгар бўлмаган вазиятларда йўқотилса ёки унинг шартлари ёмонлашса, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қарз берувчи қарз олувчидан қарз суммасини муддатидан олдин қайтаришни ва тегишли фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Фоизли қарзга бериладиган пул кредит дейилади. Агар қарзга берилган пул ишга солиниб, янгидан пул топиш, даромад олиш учун ишлатилса, қарз капитали шаклини олади. Агар қарз шахсий истеъмолни қондиришда хизмат қилса; одатдаги пул қарзи бўлади, холос, чунки унда капитал белгиси бўлмайди.

Бозор иқтисодиётидаги кредит муносабатлари табиатан фарқланувчи икки турдаги муносабатларнинг яхлитлигини билдиради. Гап шундаки, қарзга олинган пул:

Биринчидан, капитал сифатида ишлатилади, бунда фойда олиш, пулни кўпайтириш назарда тутилади. Шунинг учун сабабли қарз капитали борасидаги муносабатлар пайдо бўлади. Бунда пулнинг мулк сифатидаги ҳолати унинг ўзгалар қўлида капитал бўлиши ҳолатидан ажралади, ўзга мулк ўзга қўлида капиталга айланади.

Иккинчидан, қарзга олинган пул шахсий ёки умумий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади.

Пул эгаси учун қарз олувчи пулни қандай ишлатишининг ҳеч бир аҳамияти йўқ, у қарз ҳақини (фоизларни) олса бўлди. Баъзи ҳолларда қарз берувчи уни нимага ишлатишни шарт қилиб қуйиши мумкин. Фуқаролик кодексининг 739-моддасида худди шундай аниқ мақсадли қарз назарда тутилади. Агар қарз шартномаси қарз олувчининг маблағларидан аниқ мақсадда (аниқ мақсадли қарз) фойдаланиши шarti билан тузилган бўлса, қарз олувчи қарз берувчига қарз суммасидан аниқ мақсадда фойдаланилишини назорат қилиш имкониятини таъминлаб бериши шарт.

Бундан ташқари, қарз олувчи қарз шартномасининг қарз суммасидан аниқ мақсадда фойдаланиши ҳақидаги шартларини бажармаган тақдирда, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қарз берувчи қарз олувчидан қарз суммасини муддатидан олдин қайтаришни ва тегишли фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳақли.

2 §. Кредит шартномаси

Кредит муносабатларининг ривожланиши. Жамият фаолиятининг асосий жабҳаси бу – ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини моддий ва меҳнат омиллари таъминлайди. Ишлаб чиқаришнинг бу омиллар билан бир текисда таъминланиши кредитнинг ўрни бекиёсдир. Кредит – товар-пул муносабатлари шароитидаги такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас бир қисми бўлиб, товар ишлаб чиқариш кредит муносабатлари юзага келишининг табиий асоси ҳисобланади. Кредитга иқтисодий маънода таъриф берадиган бўлсак, “кредит – бу вақтинча бўш турган пул маблағларини маълум муддатга ҳақ тўлаш шarti билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлар йиғиндисидир”. Кредит ёрдамида товар-моддий бойликлари, турли машина ва механизмлар сотиб олинади, истеъмолчиларнинг маблағлари етарли бўлмаган шароитда тўловни кечиктириб товарлар сотиб олишлари ва бошқа ҳар хил тўловларни амалга ошириш имкониятига эга бўладилар. Кредит орқали жамиятимизда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш мумкин:

1. Фондлар айланиши жараёнида четга чиқиб, бўш қолган маблағларнинг ҳаракатсиз туриб қолишининг олди олинади.

2. Такрор ишлаб чиқаришни кенг доирада узлуксиз давом эттиришга имконият яратилади.

Кредит шартномаси тушунчаси ва моҳияти. Кредит шартномаси бўйича бир тараф, яъни банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредит берувчи, кредитор) иккинчи тарафга (кредит олувчига) шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар асосида пул маблағлари (кредит) бериш, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариш ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олади (ФКнинг 744-моддаси).

Кредит муносабатларини ҳуқуқий тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонуни, “Марказий банк тўғрисида”ги қонун, “Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш тўғрисида”ги қонун, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони ва бошқа қонун ҳужжатлари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрелда қабул қилинган “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида” ги қонунига кўра, банк ва мижозлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар шартномавий характерга эга. Банк хизматларини кўрсатиш соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтириш ва тартибга солишда фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар қўлланилади.

Авваламбор, кредит нима? Кредит деганда ўз эгалари қўлида вақтинча буш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шarti билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиққан муносабатлар тушунилади. Фуқаролик ҳуқуқи томонидан тегишли ҳуқуқий нормалар билан тартибга солинадиган, иқтисодий муносабатларнинг баъзи бир турларининг ўзига хослигини назарда тутадиган шартномалар тизими ишлаб чиқилган. Банк-кредит муносабатлари соҳасидаги шартномалар ҳам шулар жумласидандир.

Кредит муносабатлари таркиби икки элементдан иборат: кредит субъекти ва объекти.

Кредит объекти — бу (кредитор) қарз берувчидан қарз олувчига бериладиган ва қарз олувчидан қарз берувчига қайтиб бериладиган қийматдир.

Кредит муносабати икки субъект ўртасида юзага келади: бири пул эгаси, яъни қарз берувчи (кредитор); иккинчиси пулга мухтож, яъни қарз олувчи.

Кредит товар ва пул кўринишидаги маблағларни:

- қайтариб беришлик;
- муддатлилик;
- фоиз тўлаш;
- кредитнинг товар-моддий бойликлар билан таъминланганлиги;
- тўловлилик;
- кредитнинг мақсадлилиги шартлари натижасида юзага келади.

Кредит шартномаси:

- Кредит муносабатлари иштирокчилари — қарз берувчи ва қарз

олувчи ҳукуқий жиҳатдан мустақил субъект бўлиши керак. Мустақил субъект сифатида ҳар икки томон бир-бири билан ўзаро алоқалардан келиб чиқувчи мажбуриятларни бажарилишини моддий жиҳатдан кафолатлай олиши керак. Мажбуриятларнинг бажара олиш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда мустақил ҳукуқий субъект сифатида томонлар иқтисодий муносабатга киришишлари керак.

➤ Қарз берувчи ва қарз оловчи манфаатлари бир-бирига мос тушган тақдирдагина кредит заруриятга айланади. Бу манфаатлар, авваламбор, объектив жараёнлар, ўзаро манфаатларни тақозо этувчи аниқ вазият билан боғлиқ.

Қарз берувчи томонидан пул маблағларини қарга бериш қарз оловчи томонидан эса шу маблағларни олиш бўйича қизиқиш туғилган тақдирдагина кредит муносабатлари юзага келади.

Кредит муносабатларнинг вужудга келиши кредит муносабатлари иштирокчилари манфаатларининг мувофиқлигига боғлиқ. Томонлар манфаатининг мос келиши кредит шартномаси тузилишини таъминлайди. Лекин, кредит муносабатлари иштирокчилари манфаати нафақат фазо ва вақт жиҳатидан, шунингдек сифат жиҳатидан ҳам мос тушган тақдирдагина бу муносабатлар реалликка айланади. Шу билан бирга кредитнинг бу муҳим сифатлари кредит муносабатлари содир бўлишининг асосий сабаби бўла олмайди. Кредит вужудга келиши учун аниқ бир иқтисодий асос – фондларнинг доиравий айланиши ва шунга ўхшаш бошқа шароитлар зарур.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ, кредит ташкилотлари бўлмаган тижорат ташкилотларининг кредитлашини амалга оширишга йўл қўйилган ҳолларда кредит шартномаси тўғрисидаги қоидалар бундай тижорат ташкилотлари амалга оширадиган кредитлаш муносабатларига нисбатан қўлланилади (ФКнинг 744-моддаси, 2-қисм).

Кредит шартномаси ёзма шаклда тузилиши шарт. Ёзма шаклга риоя қилмаслик кредит шартномасининг ҳақиқий бўлмаслигига олиб келади. Бундай шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Қарз ва кредит шартномалари ўртасидаги умумийлик билан бирга жиддий фарқлар ҳам мавжуд.

Биринчидан, кредит шартномаси бўйича кредитор сифатида фақат махсус субъектлар, банк ёки бошқа кредит ташкилоти қатнашади.

Иккинчидан, кредит шартномаси бўйича қарз оловчи кредиторга фоизлар тўлаши шарт.

Учинчидан, кредит шартномаси фақат ёзма шаклда тузилади. Қарз шартномасида эса қарз суммаси энг кам иш ҳақининг 10 бараваридан кам бўлса, оғзаки шаклда тузилиши мумкин.

Туртинчидан, кредит шартномаси реал эмас, балки консенсуал шартномалар гуруҳига мансуб. Шу сабабли шартнома тузилгандан кейин у тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтиради. Бундай ҳолда шартноманинг бажарилмаслигига ФКнинг 746-моддасида белгиланган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Кредит ва молия тушунчалари ўртасида бир томондан умумийлик бўлса, иккинчи томондан фарқли жihatлари mavжуд.

Агар молия барча хўжалик субъектларининг ўзига тегишли пул маблағлари хусусидаги алоқаларини англатса, кредит бундан фарқлироқ, ўзга мулки бўлган мулкни қарзга олиб ишлатиш борасидаги муносабатларни билдиради ва бозор муносабатларининг бир унсури ҳисобланади.

Молия билан кредитнинг умумийлиги шуки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам пул маблағлари юзасидан бўлган муносабатларни жамлаш ва ишлатиш усулининг ҳар хил бўлишидан келиб чиқади.

Молияда томон ўз мулки бўлган пул ресурсларини хоҳлаган вақтда, ҳеч бир харажатсиз ишлатиши мумкин.

Кредит эса ўзгалар пул маблағини ҳақ тўлаган ҳолда вақтинча ишлатиб туриш ва муддати келганда қайтариб беришни англатади. Кредит товар-пул муносабатларига хос бўлган ва пул ҳаракатини билдирувчи категориядир.

Кредит субъектлари қуйидагилар бўлиши мумкин: корхона, фирма, ташкилот, давлат ва турли тоифадаги аҳоли.

Кредит объекти ҳар қандай пул эмас, балки фақат вақтинча бўш турган, берилиши мумкин бўлган пуллар ва товарлардир.

Кредит жамиятда қуйидаги турт хил вазифани бажаради:

Биринчидан, пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (масалан, вексель, чек сертификат ва ҳ.к.) юзага чиқариб, уларни хўжалик муомаласига жалб қилади;

Иккинчидан, у бўш пул маблағларини ҳаракатдаги, ишдаги капиталга айлантириб, пулни пул топади, деган қонидани амалга оширади;

Учинчидан, қарз бериш орқали пул маблағларини турли тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш билан чиқариш ресурсларининг кўчиб туришини таъминлайди;

туртинчидан, қарз бериш, қарзни ундириш воситалари орқали иқтисодий ўсишни рағбатлантиради.

Кредит ва ундан фойдаланиш натижасида турли натижаларга эришилади. Улар ижобий ва салбий бўлиши мумкин. Ижобий натижалар деганда кредитдан самарали фойдаланиш натижасида қўлга киритилган ютуқлар тушунилади. Масалан: Бухоро вилоятида қурилган нефтни қайта ишлаш заводи, Андижоннинг Асака шаҳрида банк кредити ҳисобидан қурилган автомобиль заводи, Тўйтепа шаҳрида қурилган «Кобул» тўқимачилик фабрикаси кабиларни айтиш мумкин. Булар ҳозирги кунда маълум даражада эҳтиёжни қондириб, жаҳон бозорига чиқиб бормоқда. Бу кредитнинг ижобий тарафларига яққол мисолдир.

Кредитнинг салбий томони, асосан, қуйидаги икки ҳолатда намоён бўлади: кредит халқ хўжалигида турли йўллар билан асоссиз равишда қўп берилса ва оқибатда пул массаси кўпайиб, миллий пул қадрсизланса;

агар олинган халқаро кредитлардан самарали фойдаланмай ва мамлакат ўзининг бошқа даромад манбалари, олтин ва бошқа қимматбаҳо нарсаларини сотиш ҳисобидан кредитни қайтарса ва ҳ.к.

Кредит уюшмалари. Кредит уюшмаларининг тузилиши, фаолияти, қайта ташкил этилиши ва тугатилиши соҳасида “Кредит уюшмалари” тўғрисида қонун¹ 2002 йил 4 апрелда қабул қилинган. Ушбу қонунга кўра, юридик ва жисмоний шахслар томонидан кредитлар бериш мақсадида ихтиёрий тенг ҳуқуқлилилик асосида тузиладиган кредит ташкилоти кредит уюшмаси деб эътироф этилади. Устав фондининг пай бадалларини киритган юридик ва жисмоний шахслар кредит уюшмасининг аъзолари саналади. Шахсга кредит уюшмаси томонидан берилган сертификат унинг кредит уюшмасига аъзолигини тасдиқловчи ҳужжатдир. Кредит уюшмаси аъзоларининг сони 50 тадан кам бўлиши мумкин эмас.

Кредит уюшмасининг ҳуқуқлари:

- депозитларга қўйиш учун ўз аъзоларидан пул маблағларини жалб этиш;
- ўз аъзоларига кредит бериш;
- ўз уставига мувофиқ шартномалар тузиш ва бошқа фуқаролик-ҳуқуқий битимларни амалга ошириш;
- грантлар ҳамда бепул бериладиган бошқа маблағларни олиш;
- маслаҳат ва ахборот хизматларини кўрсатиш;
- кредит уюшмаси аъзолари молиявий мажбуриятларини бажармаганликлари ёки лозим даражада бажармаганликлари учун тўлайдиган неустойка миқдорини белгилаш;
- кредитларни белгиланган тартибда жалб этиш;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин.

Кредит уюшмасининг мажбуриятлари:

- Ўз устав фондини белгиланган энг кам миқдордан пасайтирмаган ҳолда сақлаш;
- Ҳисоб, ҳисобот ва бошқа ҳужжатларни юритиш;
- Ҳисоботни белгиланган тартибда эълон қилиш ва тақдим қилиш;
- Кредит уюшмасининг аъзоси кредит уюшмаси олдидаги мажбуриятини бажармаган ёки лозим даражада бажармаган тақдирда тўланиши лозим бўлган суммани кредит уюшмасининга аъзосига тегишли бўлган пай бадали ёки депозитдан, шунингдек, уларга пай бадали бўйича бериладиган дивидентлардан ва депозит бўйича тўланадиган фоизлардан ундириб олишга;
- Инспекция ўтказиш учун юборилган Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки вакилларига ҳужжатлар ва кредит уюшмаси фаолиятига оид бошқа ахборот манбаларидан эркин фойдаланиш имкониятини таъминлашга мажбурдир;
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар.

“Ўзбекистон республикаси марказий банки бошқарувининг 2002 йил 14 сентябрдаги 21-а/2-сонли қарори билан тасдиқланган “Кредит уюшмалари томонидан молиявий операцияларни ўтказиш қоидалари” Ўзбекистон

¹ Ўзбекистон Республикаси Молиявий қонунлари. 2002 йил №7 сон.

Республикасининг "Кредит уюшмалари тўғрисида"ги Қонунига мувофиқ ишлаб чиқилган ва кредит уюшмалари учун капитални шакллантириш, кредитлаш, кредит ва депозит шакллардаги пул маблағларини жалб қилиш билан боғлиқ бўлган молиявий операцияларни ўтказиш, шунингдек кредит уюшмаси фаолияти натижасида юзага келувчи таваккалчиликларни минималлаштириш мақсадида эркин пул воситаларини инвестициялаш бўйича мажбурий қоидаларни белгилайди.

Кредит уюшмалари фақат ўз аъзоларига кредит бериш ҳуқуқига эгадир.

Ссуда счётини очиш орқали кредитларни бериш кредит уюшмаси томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган кредит сиёсатида мувофиқ муддатлилиқ, қайтариш ва тўловлилиқ принциплари бўйича шартнома асосида амалга оширилади.

Кредит сиёсати тўғрисидаги Низом кредитлаш муддатларини ва шартларини белгилашни, кредитлаш лимитларини, таъминлаш қулай шаклларини, шунингдек берилган кредитлар бўйича ўхшаш мониторингларни ўрнатиш бўйича талабларни ўз ичига олиши керак.

Битта қарз олувчига ёки бир-бири билан ўзаро боғлиқ қарз олувчилар гуруҳига бериладиган кредит миқдори кредит уюшмаси капиталининг 25 фоизидан ошиб кетмаслиги керак.

Кредитлар мулкӣ таъминланган, шунингдек таъминланмаган (ўзаро ишончли) бўлиши мумкин.

Тўлов тўланмаган ҳолларда кредит уюшмасининг кредит шартномасида тўланиши лозим бўлган суммани кредит уюшмасининг аъзосига тегишли бўлган пай бадали ёки депозитдан, шунингдек уларга пай бадали бўйича бериладиган дивидендлардан ва депозит бўйича тўланадиган фоизлардан ундириб олиш ҳуқуқи қайд этилган бўлиши керак.

Битта қарз олувчига ишончга асосан берилган кредитнинг максимал ҳажми кредит уюшмаси капиталининг 10 фоизидан ортиқ бўлмаслиги керак.

Қуйидаги ҳолларда кредит уюшмасидан қарз олувчилар "бир-бири билан ўзаро боғлиқ қарз олувчилар гуруҳи" деб тан олинади:

- қарз олувчилардан бири расмий келишув ёки ҳар қандай бошқа усул асосида бошқа қарз олувчининг фаолиятига раҳбарлик қилиш имкониятига эга бўлса;

- иккита ёки ундан кўп қарз олувчилар расмий келишув ёки ҳар қандай бошқа усул асосида битта шахс раҳбарлигида бўлсалар (ушбу шахс кредит уюшмасидан қарз олувчи бўлмаган тақдирда ҳам);

- иккита ёки учдан кўп қарз олувчилар таҳмин қилинган кредит тўланадиган манба ушбу қарз олувчиларнинг ҳаммасига бир хил бўлган тақдирда, биргаликда фаолият кўрсатишда иштирок этиш учун кредит уюшмасидан олинган кредитлардан фойдаланганда.

Кредит уюшмаси кредит қўмитаси кенгаши, тафтиш комиссияси аъзолари ва кредит уюшмаси ходимлари билан, шунингдек уларни ҳ яқин қариндошлари билан, қачонки ушбу битимлар кредит уюшмасининг бошқа аъзоларига нисбатан қулай шароитларда тузилган бўлса, бундай битимларнинг тузилишига йўл қўймаслиги керак.

Тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари. Кредит шартномаси тузилгандан бошлаб тарафларнинг ҳуқуқ ва бурчлари вужудга келади. Тарафларнинг шартнома ижросидан воз кечишига Фуқаролик кодексининг 745-моддасида белгилаб қўйилган асослар бўйича йўл қўйилади. Кредитор қарз олувчини тўловга қобилиятсиз деб ҳисобласа, қарз олувчи кредитни таъминлаш мажбуриятларини бажармаса, шартномада назарда тутилган кредитдан аниқ мақсадда фойдаланиш мажбуриятини бузса, шунингдек шартномада назарда тутилган бошқа ҳолларда қарз олувчига кредит шартномасида назарда тутилган кредитни беришдан бутунлай ёки қисман бош тортишга ҳақли.

Бизга маълумки, амалиётда ушбу муносабат субъектлари шартномада белгиланган мажбуриятларни бир томонлама бажармаслик ҳоллари жуда кўп учраб туради.

Ушбу ҳолатларни тартибга солиш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик юритувчи субъектларга банк хизматини тартибга солиш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”²ги, “Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида”³ги, “Хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”⁴ги фармонларида назарда тутилган қоидалар қўлланилади.

Қандай ҳолларда қарз олувчи кредит олишдан бутунлай ёки қисман бош тортиши мумкин? ФКнинг 746-моддасида қайд қилинишича, кредит олувчи шартномада келишилган кредитдан бутунлай ёки қисман бош тортишга ҳақли. Агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, қарз олувчи бу ҳақда кредиторни кредит шартномасида белгилаб қўйилган кредит бериш муддатига қадар хабардор қилиши шарт. Қарз олувчи кредит шартномасида назарда тутилган кредитдан аниқ мақсадда фойдаланиш мажбуриятини бузган тақдирда кредитор шартнома бўйича қарз олувчини бундан буён кредитлашни тўхтатишга ҳақли.

Ушбу муносабатлардан келиб чиқадиган мулкӣ мажбуриятлар қонун ҳужжатлари ва улар ўртасидаги шартномага асосан ҳал қилинади.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик юритувчи субъектларга банк хизматини тартибга солиш юзасидан қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Фармони, “Халқ сўзи”. 1997 йил 13 май.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий ночорлиги ва шартнома мажбуриятларининг бажарилиши учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлигини кучайтириш тўғрисида”ги Фармони, “Халқ сўзи”, 1998 йил 4 март.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хорижий инвестициялар иштирокидаги лойиҳаларни амалга ошириш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, “Халқ сўзи”, 1998 йил 9 февраль.

Кредит шакллари. Ҳозирда кредитнинг бир неча шакллари мавжуд. Кредит алоқалари пул эгаси билан қарз олувчи ўртасида бевосита ва билвосита бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда улар тўғридан-тўғри муомалага киришади. Иккинчи ҳолда эса бу воситачилар орқали юз беради. Масалан, кредит олиш учун учинчи шахсларнинг келажақда кафил бўлишлиги асосида ва ҳоказо.

Кредит қуйидаги:

- а) тижорат кредити;
- б) банк кредити;
- в) истеъмолчи кредити;
- г) давлат кредити;

д) халқаро кредит шакллари орқали кредит муносабатлари субъектлар ўртасида амалга оширилади.

Тижорат кредити бажарилиши учун пул суммаларини ёки турга хос аломатлари билан белгиланадиган бошқа ашёларни иккинчи тарафга мулк қилиб топшириш талаб қилинадиган шартномаларда, агар қонун ҳужжатларида бошқа ҳол белгилаб қўйилган бўлмаса, кредит бериш, шу жумладан, бўнак олдиндан ҳақ тўлаш, товарларга, ишлар ёки хизматларга ҳақ тўлашни кечиктириш ва бўлиб-бўлиб тўлаш шаклида кредит бериш (тижорат кредити) назарда тутилиши мумкин (ФКнинг 748-моддаси).

Содда қилиб айтадиган бўлсак тижорат кредити – бу сотувчиларнинг харидорларга товар шаклида берадиган кредитидир. Бунда товарлар маълум муддатда пулини тўлаш шarti билан насияга берилади. Тижорат кредитини насияга олувчи унинг эгасига вексель (қарз мажбуриятномаси) беради.

Тижорат асосида кредит беришнинг қуйидаги бешта усули бор:

- 1. Вексель усули;
- 2. Очиқ счёти орқали бериш;
- 3. Тўловни маълум белгиланган муддатда амалга оширган шароитда чегирма бериш;
- 4. Мавсумий кредит;
- 5. Консигнация.

1. Вексель усулида товар етказиб берилгандан сўнг сотувчи харидорга траттани (тўлдирган ҳужжат) тақдим этади. Харидор ўз навбатида уни акцептлайди, яъни траттада кўрсатилган суммани ўз вақтида тўлашга розилик беради.

2. Очиқ ёки счёти орқали тижорат кредитини беришнинг мазмуни шундаки, харидор товарга буюртма бериши биланоқ, у юклаб жўнатилади, тўлов эса белгиланган муддатларда вақти-вақти билан амалга ошириб борилади.

3. Чегирма бериш усулида агар харидор тўлов ҳужжатлари ёзилгандан сўнг, шартномада келишилган маълум давр ичида тўловни амалга оширса, тўлов йиғиндисидан чегирма берилади. Агар ушбу давр ичида тўлов тўлай олмаса, унда тўловни белгиланган муддатда тўлиқ амалга оширади.

4. Мавсумий кредит, одатда, маданий моллар ва кенг истеъмол молларини сотишда кенг қўлланилади. Бу усул ишлаб чиқарувчилар учун

кулай бўлиб, улар омборларида молларни сақлаш харажатларидан халос бўлади.

5. Консигнация – бу шундай усулки, бунда сотиб олувчилар товарларни мажбуриятсиз сотиб оладилар, яъни товар сотилгандан сўнг пулни тўлайди. Агар товар сотилмай қолса, унда у эгасига қайтариб берилади.

Банк кредити тўғрисида сўз юритганимизда Ўзбекистон Республикасининг “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунида “Пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тўлашлик ва муддатлилиқ шартлари асосида ўз номидан жойлаштириш учун тузилган муассаса банкдир” деб қайд этилган.

Бозор иқтисодиётида хўжалиқ фаолиятини амалга ошираётган тадбиркорлар ва юридик шахслар доимий равишда вақтинча пул маблағларини жорий фаолиятларида фойдаланиш учун жалб қилиш эҳтиёжига эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги пул маблағларини вақтинча жалб қилишнинг бир қатор шакллари кўзда тутган. Бу тижорат банклари томонидан бериладиган банк кредити, корхона ва тадбиркорлар томонидан тақдим этиладиган молиявий ёрдам, турли фондларнинг грантлари, лизинг, факторинг, репорт, бюджет маблағларидан амалга ошириладиган субсидия, дотация, субвенциялардир. Амалиётда пул маблағларини вақтинчалик жалб қилишнинг энг қулай ва самарали шакли банк кредитидир.⁵

Банк кредити – бу тижорта банки томонидан ўз мижозига аниқ муддатга ҳақ тўлаш ва мақсадли фойдаланиш шартларида тақдим этиладиган пул маблағларидир.

Кредитнинг **аниқ муддатга берилиши** авваламбор кредитни қайтарилишини билдиради. Банк кредити қайтарилиши тамойили билан қайтарилмайдиган молиявий ёрдамдан фарқланади.

Кредитнинг қайтариш муддати банк ва мижоз ўртасидаги келишув билан белгиланади. Кредит муддатини белгилашда мижознинг пул маблағларига бўлган эҳтиёжи, банкнинг имкониятлари, кредит маблағлари қандай маҳсулотлар, хизматлар ва ишларга сарфланиши ва бошқа факторлар инобатга олинади.

Кредитнинг аниқ муддатга берилиши кредитталаб қилиб олунгунча берилиши тақиқланишини кўрсатади. Агар шартномада кредит муддатдан олдин қайтарилиши мумкинлиги белгиланмаган бўлса, мижоз кредитни келишилган муддатдан олдин қайтариш ҳуқуқига эга эмас.

Қонунчиликда кредитни шартномада белгиланган муддатдан олдинқисман қайтарилиши қайд қилинмаган бўлса-да, амалиётда банклар кредит шартномаларига жуда кам ҳолларда кредитни қисман қайтарилиши тўғрисида қоидаларни киритишга рози бўладилар. Сабаб – банк тақдим этилган кредит бўйича доимий равишда фоизларни олишдан манфаатдор, кредитни қисман (кўп ҳолларда тўла) муддатдан олдин қайтарилиши банкдан

⁵ Бозоров Ш.Т. Банк кредитининг ҳуқуқий асослари. // Ёш олимлар илмий мақолалар тўплами. Тошкент – 2002, 33-бет.

қайтарилган маблағларни бошқа мижозларга тақдим этиш учун вақт ва харажатларни талаб қилади.

Кредитлар муддатларига кўра, асосан савдо-сотиқ соҳасига ёки айрилма фондларни тўлдириш учун 1 йилгача бериладиган қисқа муддатли кредитларга, ускуналарни сотиб олиш ёки янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун бериладиган янги 1 йилдан 5 йилгача бериладиган ўрта муддатли ва ижтимоий лойиҳаларга ёки катта ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этиш учун 5 йилдан ортиқ муддатга бериладиган узоқ муддатли кредитларга бўлинади.

Кредитларни *ҳақ эвазига берилиши* мижоз томонидан банкка кредит маблағларидан фойдаланилгани учун фоизлар тўлаш кераклигини билдиради. Қонунчиликда фоизларнинг тўланиш муддати ва тартиби бўйича диспозитив моддалар белигиланмаган. Фоизар ҳар куни, ҳар ҳафта, ҳар ўн кунликда, ҳар ойда, ҳар чоракда, ҳар йилда, кредитнинг асосий суммасини қайтариш пайтида ёки томонилар келишганбошқа муддатларда тўланиши мумкин. Амалиётда банклар мижозлардан фоизларни ҳр ойда тўлашни талаб қиладилар. Тижорат банклари мижознинг ҳисобварағидан фоизларни мижознинг алоҳида топшириғисиз кўчириб оладилар ва бу тўғрисида мижозга маълумотларни берадилар.

Кредитларни *мақсадлилиги* – кредитни аниё маъсадга берилишини билдиради. Бундан қуйидагилар келиб чиқади:

1) кредит мақсадсиз бўлиши мумкин эмас. Кредит шартномасида кредит маблағлари мижозга қайси мақсадларга берилиши аниқ белгиланади – сотиб олинadиган товарларнинг ҳажми, сифати, нархи, харид қилинадиган ускуналарнинг сони, ишлаб чиқарувчилари, сифат кўрсаткичлари, ишлаб чиқариш қвватлари, молиялаштириладиган ишлар ва хизматлар муддатлари, сифат кўрсаткичлари ва бошқа муҳим тадбирлар кўрсатилиши керак. Банк мижозга кредит маблағларини ўз хоҳишига кўра ишлатиш ҳуқуқини беришга ҳақли эмас.

2) Банк мижоз томонидан кредитни мақсадли ишлатилишини назорат қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Бундай назорат мижоз томонидан кредит маблағларидан тўловларни амалга ошириш жараёнида банкка тўлов ҳужжатларини тақдим этиш жараёнида ва сотиб олинган товарлар ва ускуналар, харид қилинган ишлар ва хизматларни жойида текшириш йўли билан амалга оширилади.

3) Мижоз томонидан кредит маблағларини кредит шартномасида кўзда тутилмаган мақсадларга ишлатилиши кредит шартномасини бузилганлигини билдиради ва банкка қонунчиликда ва кредит шартномасида белгиланган чораларни қўллаш ҳуқуқини беради.

Кредитларни тақдим этиш жараёнида тижорат банклари мижозларга кредитларни қайтишини таъминловчи қўшимча талабларни ўрнатадилар. Қонунчиликда барча кредитлар бўйича таъминот бўлиши шартлиги тўғрисида императив меъёр ўрнатилмаганлиги сабабли тижорат банклари ишончли мижозларга, яъни молиявий ҳолати шубҳа уйғотмайдиган, пул оқимлари етрали даражада бўлган, раҳбарлари ўз соҳасида юқори обрўга эга

бўлган миждларга таъминотсиз кредитларни беришлари мумкин. Бундай холлар амалиётда кам учрайди.

Тижорат банклари таъминот сифатида мулкни гаровга қўйишни, учинчи шахсларнинг кафолати ёки кафиллигини, суғурта компанияларининг полисларини тақдим этишни талаб қилишлари мумкин.

Банклар томонидан микрокредитлар бериш.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлиги, Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги, Марказий банк ва Товар ишлаб чиқарувчилари ва тадбиркорлар палатасининг 2002 йил 10 майдаги 59-сонли, 23-сонли, 2-09/3-сонли, 217-В-сонли, 324-сонли Қарори билан тасдиқланган “Тижорат банклари томонидан оилавий тадбиркорлик субъектларига бандликка кўмаклашиш жамғармаси кредитлари ҳисобидан микрокредитлар бериш тартиби тўғрисидаги” низом Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”, “Банклар ва банклар фаолияти тўғрисида”, “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг иккинчи чақириқ еттинчи сессиясида маъқулланган “2002-2003 йилларда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлаш Дастури”, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 январдаги 33-сонли “2002-2003 йилларда аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларини аниқ йўналтирилган тарзда қўллаб-қувватлаш Дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорининг 6-бандига мувофиқ ишлаб чиқилган ва тижорат банклари томонидан бандликка кўмаклашиш Давлат жамғармаси (кейинчалик матнда - Бандлик жамғармаси) кредитлари ҳисобидан микрокредитлар бериш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон республикаси Марказий банки ва молия вазирлигининг 2001 йил 14 сентябрдаги 203-в ва 108-сон қарори билан тасдиқланган “Тижорат банклари томонидан бюджетдан ташқари жамғармалар кредит линиялари орқали яқка тартибдаги тадбиркорлар, кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаш тартиби тўғрисидаги” низом Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 9 апрелдаги “Хусусий тадбиркорлик, кичик ва ўрта бизнесни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-1987-сон Фармонида, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 майдаги “Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш механизмини такомиллаштириш тўғрисида” 232-сон, 1999 йил 10 июндаги “Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлис XIV сессиясида қилган маърузасида берилган асосий қоидаларни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 296-сон ва 2001 йил 10 сентябрдаги “Кичик корхоналар, деҳқон ва фермер хўжаликларини молиялаш, моддий-техник таъминлаш, божхона имтиёзлари, уларга банк хизматлари ва бошқа хизматлар кўрсатиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 366-сон қарорларига, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 15 июндаги 273-Ф-сон фармойишига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Микрокредит бу кредит шаклларида бири бўлиб, унинг миқдори ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этмасдан амалга оширадиган якка тартибдаги тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликлари учун 5000 АҚШ долларига эквивалент бўлган миллий валютадаги суммадан; ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этган ҳолда амалга оширадиган деҳқон ва фермер хўжаликлари, микрофирмалар, кичик корхоналар учун 10000 АҚШ долларига эквивалент бўлган миллий валютадаги суммадан ошмаслиги керак;

Дастлабки (бошланғич) сармояни шакллантиришга кредитлар - микрокредит шаклларида бири, микрофирмалар ва деҳқон хўжаликлари (юридик шахс мақомига эга) учун энг кам иш ҳақининг 150 бараваригача ва кичик корхоналар ҳамда фермер хўжаликлари учун энг кам иш ҳақининг 300 бараваригача миқдорда бўлади;

бюджетдан ташқари жамғарманинг кредит линияси - бюджетдан ташқари жамғарма томонидан фақат мақсадли асосда, унинг суммасини ана шу банкларнинг балансида акс эттирган ҳолда кичик ва ўрта бизнес субъектларини кредитлаш учун тижорат банкига ажратиладиган маблағлар.

Якка тартибдаги тадбиркорлар ва юридик шахсни ташкил этмаган деҳқон хўжаликларига бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит линиялари ҳисобига 5000 АҚШ долларига эквивалент суммадан ошадиган ҳажмда кредитлар беришга йўл қўйилмайди.

Дастлабки (бошланғич) сармояни шакллантиришга кредитлар янги барпо этилаётган, давлат рўйхатига олинганидан кейин 6 ойдан кечиктирмаган даврда кредит олиш учун тегишли ариза топширган микрофирмалар ва кичик корхоналарга, деҳқон (юридик шахс ҳуқуқига эга) ва фермер хўжаликларигагина берилади.

Тижорат банклари кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида доимий мониторингни амалга оширадилар ва у қарз олувчи лойиҳасини ва кредит шартномаси шартларини рўёбга чиқаришга ҳар томонлама ёрдам кўрсатишга йўналтирилиши керак.

Банкка тақдим этилган гаров ҳамда кредитдан самарали ва мақсадли фойдаланиш жойининг ўзида текширилади.

Кредитдан фойдаланиш муддати тугагач, қарз олувчи олинган кредитни банкка ўз муддатида ва шартномада назарда тутилган тартибда қайтариши шарт.

Қарз олувчи берилган кредитдан мақсадга кўра фойдаланмаганлиги аниқланган тақдирда банк қарз олувчига бундан кейин кредит беришдан бош тортишга, қарз олувчидан кредит суммасини муддатидан олдин қайтаришни ва шартнома бўйича тегишли фоизларни тўлашни талаб қилишга ҳақлидир.

Қарз олувчи асосий қарзи ва унга доир ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида таъкидланган муддатда сўндирмаган ҳолда банк гаров предметини мустақил равишда, судга мурожаат этмасдан, Фуқаролик кодексининг 280-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ ундиришга ҳақлидир.

Қарз олувчи кредит шартномаси шартларига биноан қарзни ва унга доир ҳисобланган фоизларни сўндиришдан ёки шартнома шартларига

мувофиқ гаров предмети́ни банк тасарруфига топширишдан бош тортганда банк хўжалик судига тегишли даъво билан мурожаат этиши керак.

Шунингдек ушбу соҳадаги яна бир ҳужжат Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 29.02. 2000 й. 902-сонли, Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан тасдиқланган 22.02.2000 йилдаги 463-сонли “Ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этмасдан амалга оширувчи хусусий тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларини тижорат банклари томонидан миллий ва хорижий валюталарда микрокредитлаш тартиби” Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, "Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида", "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонунларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 11 февралдаги мажлиси 1-сон баённомасига мувофиқ ишлаб чиқилган ва ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этмасдан амалга оширувчи хусусий тадбиркорлар ва деҳқон хўжаликларини ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон республикаси адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 29.02. 2000 йилдаги 903-сонли, Ўзбекистон республикаси марказий банки томонидан тасдиқланган 22.02.2000 йилдаги 464-сонли “Ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этган ҳолда амалга оширувчи фермер хўжаликлари, кичик бизнеснинг бошқа субъектларини тижорат банклари томонидан миллий ва хорижий валюталарда микрокредитлаш тартиби” Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида", "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонунларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 11 февралдаги мажлиси 1-сон баённомасига мувофиқ ишлаб чиқилган ва ўз фаолиятини юридик шахсни ташкил этган ҳолда амалга оширувчи фермер хўжаликлари ҳамда кичик бизнеснинг бошқа субъектларини ривожлантириш учун шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон республикаси адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 07.03. 2000 йилдаги 907-сонли, Ўзбекистон республикаси марказий банки томонидан тасдиқланган 04.03.2000 йилдаги 465-сонли “Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларини, шунингдек, кичик ва ўрта бизнес субъектларини миллий валютада кредитлаш тартиби” Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги, "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги қонунларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 11 февралдаги мажлиси 1-сон баённомасига мувофиқ ишлаб чиқилган, фермер хўжаликлари ҳамда кичик ва ўрта бизнес бошқа субъектларини ривожлантириш учун шарт-шароит яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 16.03.2002 йил 506-сон қарори билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 18.04.2002 йилдаги N 1126 “Уй-жой мулкдорлари ширкатларининг тижорат банклари томонидан миллий

валютада кредитлаш тартиби тўғрисида” Низом Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки тўғрисида”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Аҳолига коммунал хизмат кўрсатишни такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2001 йил 18 апрелидаги 178-сон Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Уй-жой мулкдорлари ширкатларини қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” 2002 йил 1 мартдаги 74-сон Қарори ҳамда, шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонунчилигига мувофиқ ишлаб чиқилган ва уй-жой мулкдорлари ширкатларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартибини белгилайди.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида уй-жой мулкдорлари ширкатларини кредитлаш тижорат банклари томонидан, ушбу низомга мувофиқ кредитнинг қайтарилиши, тўловлилиги, таъминланганлиги, муддатлилиги ва ажратиладиган кредитлардан мақсадли фойдаланиш шартларига риоя этиб, хатарларни ҳар томонлама баҳолаш ва гаров қийматини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади.

Ўзбекистон республикаси адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 07.03. 2000 йилдаги 907-сонли, Ўзбекистон республикаси марказий банки томонидан тасдиқланган 04.03.2000 йилдаги 465-сонли “Тижорат банклари томонидан фермер хўжаликларини, шунингдек, кичик ва ўрта бизнес субъектларини миллий валютада кредитлаш тартиби” Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”ги, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги қонунларига, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 11 февралдаги мажлиси 1-сон баённомасига мувофиқ ишлаб чиқилган, фермер хўжаликлари ҳамда кичик ва ўрта бизнес бошқа субъектларини ривожлантириш учун шарт-шароит яратишга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 19 майдаги 195-сон қарорига 2-илова “Тижорат банклари томонидан кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларига, деҳқон ва фермер хўжаликларига Имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси ҳисобидан кредит бериш тартиби тўғрисида” НИЗОМ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида”, “Банклар ва банк фаолияти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2000 йил 21 мартдаги ПФ-2564-сон Фармониға мувофиқ ишлаб чиқилган ҳамда кичик ва ўрта тадбиркорлик субъектларининг, деҳқон ва фермер хўжаликларининг иктисодиётининг аниқ сектори пировард маҳсулотидаги улушини кўпайтириш учун қулай шарт-шароитлар яратишга қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 17.12.1998 й. 566-сон, Ўзбекистон республикаси марказий банки бошқаруви томонидан тасдиқланган 09.11.1998 й. (19/8-сонли қарор) 261-сон “Қайта молиялаш кредитларини бериш тартиби тўғрисида” низом Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Марказий банки

тўғрисида"ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 майдаги 234-сонли қарорига мувофиқ ишлаб чиқилган ва Ўзбекистон Республикаси Валюта биржаси ҳузуридаги кредит ресурслари кимошди савдолари орқали тижорат банкларини қайта молиялаш учун кредитлар бериш тартибини белгилайди.

Истеъмолчи кредити деганимизда тижорат банклари тадбиркорлик учун фирмаларга қарз берса, истеъмолчиларга товар сотиб олиш учун қарз беради. Бунинг натижасида истеъмолчи кредити пайдо бўлади.

“Истеъмол кредити тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни⁶ да истеъмол кредитига шундай таъриф берилган:

“Истеъмол кредити – жисмоний шахсга (истеъмолчига) унинг истеъмол эҳтиёжларини қондириш мақсадида товарлар (ишлар, хизматлар) сотиб олиш учун бериладиган кредитдир. Молиявий истеъмол кредити ва товар истеъмол кредити истеъмол кредитининг шакллари дир”.

Молиявий истеъмол кредити – сотиб олинган товарлар (хизматлар) ҳақини тўлаш учун пул маблағлари тарзида истеъмолчига бериладиган кредитдир. Банклар ёки бошқа кредит ташкилотлари молиявий истеъмол кредити берувчи ташкилотлар саналади.

Товар истеъмол кредити – сотиб олинган товарлар, бажарилган ишлар ёки кўрсатилган хизматлар ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш тарзида истеъмолчига бериладиган кредитдир. Истеъмол товарларини (ишлар, хизматларни) ишлаб чиқарувчи корхоналар ёки реализация қилувчи ташкилотлар товар истеъмол кредити берувчи ташкилотлар дир.

Истеъмол кредитининг объекти – жисмоний шахснинг истеъмол эҳтиёжлари учун мўлжалланган товарлар, (ишлар, хизматлар) дир. Кўчмас мулк, шунингдек, қонунга мувофиқ муомаладан чиқарилган ёки муомалада бўлиши чекланган бошқа мол-мулк истеъмол кредити объекти бўлиши мумкин эмас.

Ўзбекистон республикаси Адлия вазирлиги томонидан рўйхатга олинган 19.03.1999 йилдаги 678-сонли, Ўзбекистон республикаси марказий банки бошқаруви томонидан тасдиқланган 24.01.1998 йилдаги 377-сонли “Ўзбекистон республикасида тижорат банклари томонидан аҳолига истеъмол кредити беришни ташкил этиш тўғрисида” Низом Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг "Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида"ги, "Банклар ва банк фаолияти тўғрисида"ги Қонунлари ҳамда бошқа қонунчилик ҳужжатларига мувофиқ равишда ишлаб чиқилган бўлиб, тижорат банклари томонидан аҳолига истеъмол кредити бериш ва қайтариш жараёнларини тартибга солади.

Ундаги таърифга кўра,

Истеъмол кредити - бу аҳолининг истеъмол талабларини қондиришга ёрдам берувчи кредитдир ва уй-рўзғор буюмлари:

⁶ Ўзбекистон Республикасининг “Истеъмол кредити тўғрисида” Қонуни. (Қонунчилик Палатаси томонидан 2005 йил 22 декабрда қабул қилинган, Сенат томонидан 2006 йил 24 февралда маъқулланган. “Халқ сўзи” газетаси 2006 йил 10 май сонидан чоп этилган.

радио-электрон ва бошқа маиший асбоб-ускуналар, мебеллар, интерьер буюмлари, турар жойни таъмирлаш билан боғлиқ товарларни харид қилиш учун 3 йилгача бўлган муддатга берилади.

Истеъмол кредити фақат балоғат ёшига етган ва муомала лаёқатига эга, доимий яшаш жойида рўйхатдан ўтган, шунингдек доимий иш, ўз фаолиятидан олинадиган даромадга эга бўлган ёки қарилик нафақаси оладиган фуқароларгагина берилади.

Тижорат банклари томонидан ўзининг ходимларига истеъмол кредити берилиши тақиқланади.

Истеъмол кредити истеъмол кредити бериш қоидаларига⁷ мувофиқ истеъмол кредити шартномаси бўйича тижорат асосида қайтарилиш, тўловлилик, муддатлилик, таъминланганлик ва мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланиш тамойилларига риоя қилинган тарзда берилади. Истеъмол кредити ўз фаолияти натижасида олинган даромадларга, пенсия ва бошқа даромадларга, эга жисмоний шахсларга берилади.

Кредит шартномасида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- мижознинг исми, шарифи, отасининг исми ва банкнинг тўлиқ номи, уларнинг почта манзиллари;
- кредит берилиши мақсади;
- кредит суммаси, қайтарилиш муддати ва тартиби;
- қайтарилиш манбаалари ва таъминот шакллари (гаров, кафолат, кафиллик ва амалдаги қоидаларда кўзда тутилган бошқа турлари);
- кредит учун фоизлар, ҳисоблаш ва тўлаш тартиби;
- ўзаро мажбуриятлар ва томонларнинг шартнома шартларига риоя қилишдаги жавобгарлиги;
- шартнома шартлари бажарилмаган ҳолларда қўлланиладиган таъсир чоралари;
- кредитдан мақсадли фойдаланишни назорат қилиш усуллари ва мақсадга ҳилоф ишлатилганлиги аниқланган ҳолларда қўлланиладиган жазо чоралари;
- Шартноманинг амал қилиш муддати ва уни бекор қилиш шартлари;
- Қонунчиликда кўзда тутилган бошқа шартлар;
- томонлар имзоси ва банк муҳри.

Кредит шартномаси имзоланиб қарз олувчига шахсий ссуда ҳисоб варағи очилгандан кейин мазкур ҳисоб варағи орқали ўтаётган маблағларни тезкор назоратини таъминлаш мақсадида "Қарздорнинг кредит карточкаси" очилади.

Кредитдан фойдаланганлик учун мижоз банкка ҳақ тўлайди. Кредитдан фойдаланганлик учун тўлов миқдори - фоиз ставкаси банк ва қарз олувчи ўртасидаги шартномада белгиланади.

Истеъмол кредитини нақд пул билан бериш тақиқланади.

⁷ Истеъмол кредити бериш қоидалари истеъмол кредити берувчи ташкилот томонидан "Истеъмол кредити тўғрисида" Қонунга мувофиқ белгиланади.

Қарз олувчи жисмоний шахсга истеъмол кредитини бериш Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 18 ноябрда 539-рақам билан Давлат рўйхатига олинган Марказий банкнинг 1998 йил 22 августдаги 1-сонли "Ўзбекистон Республикасида банкларида очиладиган банк ҳисоб варақлари тўғрисида"ги йўриқномада кўзда тутилган тартибда унга шахсий ссуда ҳисоб варағи очиш йўли билан амалга оширилади.

Қарздор томонидан олинган кредит муддатидан олдин қайтарилган тақдирда у айна пайтда кредитдан фойдаланганлик муддати учун ҳисобланган фоизларни ҳам қўшиб тўлаши керак.

Банклар берилган кредитдан мақсадли тарзда фойдаланилишни назорат қилишлари керак.

Берилган кредитлардан мақсадли фойдаланишни назорат қилиш банк томонидан қарз олувчининг савдо ташкилотларининг муҳри, сотилиш муддати қўйилган товар счётларини тақдим этиш ва жойига чиқиб текшириш орқали амалга оширилади.

Мижоз томонидан кредит бошқа мақсадларда фойдаланилгани аниқланган ҳолда банк гаровга олинган мулк ёки кредит қайтарилиши таъминотининг бошқа шаклларига ўз ҳуқуқини қонунчиликда белгиланган тартибда амалга ошириш йўли билан берилган кредитнинг тегишли қисмини муддатдан олдин қайтариб олиш ҳуқуқига эга.

Истеъмол кредитининг қайтариш манбаи қарздорнинг даромади ҳисобланади. Кредит бўйича қарз ва унга ҳисобланган фоизлар кредит шартномасида кўзда тутилган шартларга биноан банк кассасига бирданига тўлалигича, бўлиб-бўлиб тўлаш ёки қарздорнинг ойлик маошидан ссуда ҳисобварағига ҳар ойда тўловлар ўтказиш орқали амалга оширилиши мумкин.

Агар мијоз ўз фаолияти турига кўра барқарор даромадга эга бўлса кредитни қайтариш одатда ҳар ойда мунтазам равишда тенг миқдордаги маблағларни ссуда ҳисобварағига ўтказиш туриш орқали амалга оширилади. Ҳар бир тўлов асосий қарз ва фоизларнинг қопланишидан иборат бўлиб, асосий қарзни қоплаш қисми ссуда ҳисобварағининг ўзига ва фоизларни тўлови эса банк даромадига йўналтиради.

Масалан, Франция, АҚШда банклар истеъмолчиларга кредит карточкалари беради, уларга асосан 2500 ҳолларга қадар товарлар харид этилади, харид пули банкларга магазинлар берган счётга қараб тўланади. Бундай кредит ғоят имтиёзли бўлади, унинг фоизи бошқача қарз фоизидан кам бўлади, хатто фоизсиз ҳам бўлиши мумкин.

Истеъмолчи кредити аҳолининг истеъмол эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. У товар ва пул шаклида бўлиши мумкин. Жумладан, яқка тартибда уй-жой қуриш мақсадларига бериладиган узоқ муддатли кредитлар пул шаклидаги истеъмолчи кредитларидир.

Давлат кредити тўғрисида, аввало, шуни айтиш керакки, банклар давлатга ҳам қарз беради. Шу билан бирга, ундан қарз ҳам олади. Бунда давлат кредити пайдо бўлади. Қарз ва унинг фоизи бюджет ҳисобидан қайтарилади. Давлат кредити шароитида қарз берувчилар камдан-кам

холларда банклар бўлади. Кўпинча бу вазифани аҳоли, фирма, корхона ва ташкилотлар ўтайди.

Давлат қарзи турли шаклда, энг аввало, давлат заёмлари шаклида бўлади. Заём давлатнинг қарздорлик гувоҳномаси бўлиб, У қарзни вақти келганда қайтариб олиш ва фоиз тўлашни кафолатлайди. Заёмларни марказий ва маҳаллий ҳокимиятлар чиқаради. Кредит муносабатларида давлат фақат қарздор вазифани ўтамай, қарз берувчи ролини ҳам бажаради. Давлат ўз маблағлари ҳисобига банкда қарз фондини ташкил этади, хазинадан қарз ҳам беради.

Давлат ўз қарзидан воз кечиши ҳам мумкин. Халқаро кредитлар бўйича муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш учун хорижий кредитлар беришни ташкил этиш масалалари тўғрисида”ги 1997 йил 7 февраль қарори билан тартибга солинади. Ушбу қарорда лойиҳаларни танлаб олиш тартиби ҳамда кичик ва ўрта тадбиркорликни ривожлантириш учун жалб қилинадиган хорижий кредит линиялари ҳисобига кичик ва ўрта корхоналарга кредитлар бериш масалаларига эътибор қаратилган.

Халқаро кредит – бу қарз капиталининг халқаро микёсдаги ҳаракати бўлиб, бу ҳаракат товар ва валюта кўринишидаги маблағларни қайтариб беришлик, муддатлик ва ҳақ тўлашлик асосида бериш билан боғлиқдир.

Халқаро кредит муносабатларида қатнашувчи субъектлар бўлиб тижорат банклари, марказий банклар, давлат органлари, ҳукуматлар, йирик корпорациялар ҳамда халқаро ва регионал молия-кредит ташкилотлари ҳисобланади.

Халқаро ташкилотлар берадиган халқаро кредитларнинг хусусий банклар берадиган кредитлардан фарқи қуйидагилардан иборат: халқаро ташкилотлар, одатда, узок муддатли кредитлар беради. Хусусий банклар эса, асосан, қисқа муддатли кредитлар бериш билан шуғулланади

Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 27 августдаги 370-сон қарорига 2-илова “Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тўғрисида” Низомга кўра,

Ўзбекистон Республикаси томонлардан бири ҳисобланадиган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати кафолати остида тузилган қарз ва кредит шартномалари бўйича юридик ҳулосалар беради;

халқаро шартномалар лойиҳаларини ҳуқуқий экспертизадан ўтказди;

Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 21 ноябрдаги 526-сон қарорига 2-илова “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Хорижий инвестициялар ва кредитлар масалалари бўйича Идоралараро кенгаш тўғрисида” Низомга кўра, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги хорижий инвестициялар ва кредитлар масалалари бўйича Идоралараро кенгаш (кейинги ўринларда "Идоралараро кенгаш" деб юритилади) хорижий инвестицияларни жалб этиш жараёнларини фаоллаштириш, инвестиция муҳитини яхшилаш юзасидан таклифлар ишлаб чиқиш, шунингдек Ҳукумат томонидан ёки унинг кафолати остида жалб

килинган кредитлар ва инвестицияларга хизмат кўрсатиш ва уларни жалб этиш механизмини такомиллаштириш мақсадида ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 08.01.2004 йилдаги “жалб этиладиган хорижий кредитлар бўйича Ўзбекистон республикаси кафолатлари берилганлиги учун тўлов ундириш тартиби тўғрисида” 7-сонли қарори "Хориждан маблағ жалб қилиш тўғрисида" ва "Бюджет тизими тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Жалб этиладиган хорижий кредитлар бўйича Ўзбекистон Республикаси кафолатларини бериш тартиби тўғрисида" 2003 йил 28 ноябрдаги 534-сон қарорига мувофиқ ҳамда жалб этиладиган хорижий кредитлар бўйича Ўзбекистон Республикаси кафолатлари берилганлиги учун тўлов ундириш механизмини такомиллаштириш мақсадида қабул қилинган ва ушбу қарорга илова “Жалб этиладиган хорижий кредитлар бўйича Ўзбекистон Республикаси кафолатлари берилганлиги учун тўлов ундириш тартиби тўғрисида” низом жалб этиладиган хорижий кредитлар бўйича Ўзбекистон Республикаси кафолатлари берилганлиги учун тўлов (кейинги ўринларда матнда "тақдирлаш пули" деб юритилади) ундириш тартибини белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 14.06.2003 йилдаги N 267-сонли “Хорижий кредитлар ўз вақтида қайтарилишини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори жалб этилган хорижий кредитларнинг ўз вақтида ва тўлиқ қайтарилишини таъминлаш, корхоналарнинг Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати кафолати остида берилган хорижий валютадаги кредитлар бўйича ўз мажбуриятларининг бажарилиши учун жавобгарлигини ошириш мақсадида қабул қилинган.

Ўзбекистон республикаси Вазирлар маҳкамасининг қарори 09.08.2002 й. 286-сонли “Кичик ва ўрта бизнес лойиҳаларини маблағ билан таъминлаш учун Банк оф Нью-Йорк (АҚШ)нинг кредит линиясини жалб этиш ва ундан фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида” қарори АҚШ Экспорт-импорт банкининг суғурта қопламаси остида Банк оф Нью-Йорк томонидан бериладиган, Ўзбекистон Республикасида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришни янада рағбатлантиришга йўналтирилган кредит линиясидан самарали фойдаланиш мақсадида қабул қилинган.

Шунингдек, қонун ҳужжатларида давлат қарз олувчи, фуқаро ёки юридик шахс қарз берувчи бўладиган ҳолатлар мавжуд. Бунда давлат заёми шартномаси бўйича қарз берувчининг қарз олувчидан унга қарзга берилган пул маблағларини ёки заём шартларига боғлиқ ҳолда бошқа мол-мулкни, белгиланган фоизларни ёхуд бошқа мулкый ҳуқуқларни заёмни муомалага чиқариш шартларида назарда тутилган муддатларда олиш ҳуқуқини тасдиқлайдиган давлат облигациялари ёки бошқа давлат қимматли қоғозларини қарз берувчининг сотиб олиши йўли билан тузилади.

Кредитлар, шунингдек, ҳукуматга Олий Мажлис тасдиқлаган миқдорда эркин муомалада бўладиган ва олти ойлик муддат ичида қиймати

тўланадиган қарз мажбуриятлари кўринишида, тасдиқланган давлат қимматли қоғозлари гаровга қўйилиши шарти билан берилиши мумкин.⁸

Юқорида айтиб ўтилганидек, бундай шартномалар тузилиш билан ҳар иккала тарафда ҳам маълум бир мажбуриятлар пайдо бўлади. Бунда мажбурият субъектлари ва объектлари унинг муҳим унсурлари ҳисобланади. Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда мажбурият субъектлари муайян ҳуқуқларга эга бўлган ва зиммасига мажбурият олган шахслардир. Кредитор-муайян бир ҳаракатнинг қилинишини ёки муайян ҳаракатни қилишдан сақланишни талаб қилишга ҳақли субъектдир. Қарздор эса муайян хараатни қилишга ёки қилишдан сақланишга мажбур бўлган тарафдир. Қарз ва кредит шартномаси бўйича мажбурият объекти қарз берувчи пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган ашёлардир. Бу шартномадаги мажбуриятлар шартномали мажбуриятларга оид муносабатларни тартибга соладиган ҳуқуқий нормаларга тааллуқлидир. Мажбуриятларнинг турлари бўйича қарз ва кредит шартномалари бир томонлама (ва икки томонлама) мажбуриятларга хосдир. Бундай мажбуриятда қатнашувчиларнинг бирида фақат талаб қилиш ҳуқуқи, иккинчи томонда эса фақат мажбурият бўлади. Қарз ва кредит шартномаси бўйича қарз берган шахс қарзнинг қайтарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади, қарздор эса ўз зиммасига олган қарзини қайтаришга бурчли бўлади.

Қонун нормаларига мувофиқ, пул мажбурияти бўйича мажбуриятни бажариш жойи мажбурият вужудга келган пайтда кредитор эса яшаган жойда, агар кредитор юридик шахс бўлса унинг мажбурият вужудга келган пайтда жойлашган ер, агар кредитор мажбуриятни бажариш вақтигача ўз яшаш жойини ёки жойлашган ерини ўзгартирган бўлса ва бу ҳақда қарздорни хабардор қилган бўлса ижро этиш жойи ўзгартирилиши билан боғлиқ ҳамма харажатларни кредитор ҳисобидан қилган ҳолда, унинг янги яшаш жойида ёки жойлашган ерида ижро этилади.

Қарз ва кредит шартномаси бўйича мажбуриятларни бузганлик учун қўлланиладиган санкция ихтиёрий бажаришган бурчни мажбурий ижро эттиришга қаратилган. Олинган қарз ихтиёрий равишда тўланмаганлиги учун уни мажбуран ундириш мумкин. Мажбурият юзасидан қарздор шахс мажбуриятларини бажармаслиги билан кредиторнинг субъектив ҳуқуқини бузган ҳисобланади.

Қарздорнинг мажбуриятни лозим даражада бажармаслиги, яъни мажбуриятни шартнома ёки қонунда кўрсатилган шартларга мувофиқ равишда бажармаслиги тушунилади. Агар мажбурият қарздор томонидан бутунлай бажарилмаса, кредитор суд орқали мажбуриятларнинг мажбурий тартибда бажарилишини, биринчи навбатда, албатта, реал равишда бажарилишини, агар мажбурият лозим даражада бажарилмаган бўлса, унинг қонун ёки шартномада кўрсатилган шартларга риоя қилиб бажаришни талаб қилишга ҳақли. Қарз ва кредит шартномаси мажбуриятнинг бажарилиши билан бекор бўлади. Қарз шартномаси қарз берувчи шартномадан воз кечиши

⁸ Ўзбекистон Республикасининг “Марказий Банки тўғрисида”ги 1995 йил 21 декабрь қонун. 6-модда

билан ҳам бекор бўлиши мумкин. Шунингдек, тарафларнинг келишуви бўйича ҳам бекор бўлиши мумкин. Қонун ҳужжатларида мажбуриятларнинг бекор бўлишига бошқа асослар ҳам назарда тутилиши мумкин.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1. Қарз шартномасининг тушунчаси ва ҳуқуқий белгилари.
2. Қарз шартномасининг шакли ва турлари.
3. Қарз шартномаси тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари.
4. Қарз шартномасининг бекор бўлиш асослари.
5. Кредит шартномаси.
6. Кредит шартномасининг тушунчаси, ҳуқуқий белгилари ва тузиш тартиби.
7. Кредит шартномаси тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари. Кредит турлари.
8. Кредитни таъминлаш усуллари.
9. Кредит шартномаси бўйича жавобгарлик, шартноманинг бекор бўлиши.

1 §. Суғуртанинг моҳияти ва аҳамияти

Ҳозирги мураккаб кунда ҳаёт тасодифларга тўладир. Инсон турли хил тасодифларнинг табиий офат, босқинчилик қурбони бўлишлиги, тўсатдан бетоб бўлишлиги, тадбиркор шахс эса бозор конъюнктураси туфайли даромад ололмаслик ҳолатларидан холи эмас. Мана шундай салбий оқибатларни олдини олиш ёки салбий оқибатларни имкон қадар камайтириш мақсадида ҳар бир фуқаронинг истаги десак муболаға бўлмайди. Шунингдек айрим фуқароларимиз (ўт ўчирувчилар, қутқарувчилар, инкассаторлар ва бошқа касб эгалари) хавфли зоналарда ишлайдилар. Бундай вазиятларда ишга қабул қилинган ходимларнинг ҳаёти, меҳнат қобилиятини суғурта қилиш тегишли ташкилот ва идоралар ўз зиммаларига оладилар. Кўпгина фуқароларимиз ўз кексалик даврларини таъминлаш мақсадида махсус ихтисослашган ташкилотларга мурожаат этадиларки, улар фуқаролар ва ташкилотлардан (суғурта қилдирувчи) бир йўла ёки вақти-вақти билан суғурта шартномасига мувофиқ бадалларни йиғадилар. Ушбу бадаллар ҳисобига (суғурта мукофоти) суғурталовчида алоҳида жамғарма ҳосил бўлиб, шартномада белгиланган ҳодиса (ўлим, меҳнат қобилиятини йўқотиши, мулкнинг нобуд бўлишлиги, даромад ололмаслиги ва бошқалар) рўй берганидан сўнггина келишилган сумма суғурта қилдирувчига ёки у кўрсатган шахсга тўлайди. Республикамизда суғурта хизмати кўрсатиш билан бир қаторда, давлат ижтимоий суғуртаси ҳам мавжуд бўлиб, мустақиллик даврига қадар улар давлат страхованияси (госстрах)⁹ ва давлат социал страхованияси (соцстрах)¹⁰ деб юритилган.

⁹ Сайфуллаев Ф. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. -Т.: Ўқитувчи, 1988. –138 б.

¹⁰ Ўзбекистон ССРнинг меҳнат қонунлари кодексига шарҳлар. -Т.: Ўзбекистон, 1985 .-319 б.

Республикамиздаги суғурта фаолиятини ижтимоий суғурта ва суғурта хизматларига ажратиш мумкин.

Ижтимоий суғурта ҳозирги кунда ҳам шу ном билан юритилмоқда. Унинг ўзига хос жиҳати шундаки, меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган барча фуқаролар давлат йўли билан ижтимоий суғурта қилинадилар. Суғуртада эса, барча фуқаролар ишлаш-ишламаслигидан қатъи назар, ихтиёрий ва мажбурий суғурта хизматларидан фойдаланиши мумкин. Демак, ижтимоий суғурта субъектлари туман ижтимоий таъминот бўлимлари ҳамда меҳнат фаолияти билан шуғулланаётган юридик ва жисмоний шахслардир. Ижтимоий суғурта ва суғурта, объектлари ҳамда фондларнинг ташкил қилиниши билан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Масалан, суғуртада, жисмоний ва юридик шахсларнинг мол-мулки суғурта объекти бўлиб ҳисобланса, улар ижтимоий суғуртанинг объекти бўла олмайди. Ижтимоий суғурта ва давлат суғуртаси ўзаро фондларнинг ташкил қилинишига кўра ҳам қуйидагича фарқ қилади. Масалан, ижтимоий таъминот суғуртасида, барча фуқароларнинг иш ҳақидан бир хил бадал олиш белгиланган бўлса, давлат суғуртасида суғурталанаётган объектнинг қийматидан келиб чиқиб бадал миқдори турлича белгиланади ва шартномада белгиланган миқдорда ҳамда муддатларда тўлаб борилади. Ундан ташқари суғурта шартномаси маълум муддат билан чегараланган бўлади, ижтимоий суғуртада эса бундай муддат кўрсатилмайди.

Фуқаролар ижтимоий суғурта тадбирларидан ташқари, қўшимча равишда ўзларини ихтиёрий суғурта қилишлари ҳам мумкин. Масалан, ёшга доир нафақа нафақа олишни суғурталаган шахс ижтимоий суғурта бўйича белгиланган ёшга доир нафақасини ва унга қўшимча равишда суғурта шартномасида белгиланган суғурта товонини (пулни) олиши мумкин. Швецияда пенсия ва тиббий хизмат давлат томонидан ташкил этилган бўлиб, 100% аҳолини қамраб олади. Бироқ, бунга қўшимча тарзда, фуқаролар, суғурта компаниялари билан ҳам ихтиёрий суғурта шартномаларини тузишлари мумкин¹¹.

Юқоридаги суғурта хизмати турлари тартибга солиниши жиҳатидан ҳам ўзаро фарқланиб, суғурта Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси билан, ижтимоий суғурта эса, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси нормалари билан тартибга солинади.

Ижтимоий суғурта ва суғурта ўртасида сезиларли фарқ мавжуд бўлиб, суғурта жисмоний ва юридик шахсларни бозор иқтисодиёти шароитида вужудга келадиган ҳар қандай молиявий инқирозлардан ҳимоялашнинг асосий воситаси бўлиб ҳисобланади.

Германияда “Альянс” номли суғурта компанияси суғурта бозорининг ҳукмрони ҳисобланиб, у ҳаётни суғурталаш соҳасининг 42 фоизини ва бошқа суғурта соҳаларини эса 38 фоизини эгаллаган¹².

¹¹ www.allinsurance.ru

¹² Ваҳобов А., Бурҳонов У., Жумаев Н. Чет мамалакатлар молияси. -Т.: Янги аср авлоди, 2003 . –208 б.

Суғурта бозорида етакчи ўринни эгаллаган Францияда, суғурта хизмати фаолиятини тартибга солиш, махсус суғурта кодекси асосида амалга оширилиб, у ҳаётни суғурталаш ва автомобил суғуртасига ихтисослашган¹³.

Буюк Британияда энг эркин суғурта тизим барпо этилган. Бу ерда хаттоки, суғурта компанияларини назорат қиладиган махсус орган ҳам йўқ. Назорат саноат департаменти томонидан амалга оширилади. Суғурта бадалларини белгилаш ва суғурта қилиш қоидалари эркинлигига қарамасдан, бу ерда кўрсатилаётган хизмат сифати бошқа мамлакатлардагидан анча юқори, нархлар эса паст даражада¹⁴.

Суғурта бозори ривожланган Швецияда фақат транспорт хайдовчиларининг учинчи шахс олдидаги жавобгарлиги мажбурий суғурталанади, бошқа турдаги суғурта эса фақат ихтиёрий амалга оширилади.¹⁵

2 §. Суғурта ташкилотларининг фуқаролик ҳуқуқий мақоми

Товар-пул муносабатларининг тараққий этиши билан инсонлар ихтиёрий тарзда маблағ тўплаб, турли тасодифий воқеалардан ўз-ўзларини ҳимоя қилишга фаол кириша бошладилар. Шу мақсадларда, суғурта соҳасига ихтисослашган ва уни ўзининг тадбиркорлик – тижорат фаолияти шакли қилиб олган шахсларга (суғурталовчиларга, суғурта ташкилотларига) олдиндан муайян миқдордаги бадаллар тўлаш йўли билан ҳимоялаш вазифасини суғурта ташкилотлари зиммасига юклаганлар.

Тарихий манбаларга кўра, суғурта тўғрисидаги дастлабки қонунлар Европа мамлакатларида қабул қилинган. Илк суғурта қонунлари Германия, Швеция ва Голландияда жорий этилган¹⁶.

Республикамиз мустақиллигининг илк кунларидаёқ, суғурта хизматини кўрсатиш бозор иқтисодиёти талаблари асосида қайта кўриб чиқиш эҳтиёжи туғилди ва натижада Ўзбекистон Республикасининг “Суғурта тўғрисида” ги қонунини қабул қилинди.

Мазкур қонун 1993 йил 6 майда қабул қилиниб, давлатимизда миллий суғурта фаолиятини тартибга солишда ташланган илк қадамдир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг “Суғурта” деб номланган 52- боби 48-та моддани ўз ичига олади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексидаги суғуртани тартибга солишга қаратилган ҳуқуқий меъёрлар, асосан, суғурта хизмати кўрсатиш юзасидан келиб чиқадиган ҳуқуқий муносабатларни, суғурта шартномасини тартибга солишга қаратилганлиги сабабли 1993 йил 6 майда қабул қилинган “Суғурта тўғрисида” ги қонуннинг шартномага оид бўлими ўзининг аҳамиятини йўқотди. Натижада, бу қонунни фақат суғурта тизими фаолиятини тартибга солишга қаратилган қисмигина ўз аҳамиятини сақлаб

¹³ Благутин Д.Ю. Французский режим возмещения ущерба от стихийных бедствий. //Страховое дело. 2002. №10. стр-58.

¹⁴ Вахобов А., Бурхонов У., Жумаев Н. Чет мамалакатлар молияси. -Т.: Янги аср авлоди, 2003 . –208 б.

¹⁵ Страховой мир Швеции:цифры, страхование в россии www.allinsurance-ru 29.05.2003.стр. 9 из 11

¹⁶ Саъдуллаев Н. Суғурта – ҳаётини зарурат. ғ Ўзбекистон овози. 2002. 20 апрель.

қолди. Оқибатда ҳуқуқий меъёрларни янада такомиллаштирган ҳолда, янги таҳрирда 2002 йил 5 апрелда “Суғурта фаолияти тўғрисида” ги қонун қабул қилинди.

Шу билан бирга фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликнинг айрим турларини суғурталаш мақсадида 2008 йил 21 апрелда “Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида”ги қонун қабул қилинди.

Экспорт ўсишини янада рағбатлантириш, ўзбекистонлик экспорт қилувчиларни суғуртавий ҳимоя қилишни таъминлаш, юртимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг технология, товарлар ва хизматлар халқаро бозорларига комплекс маркетинг орқали кириб боришини таъминлаш мақсадида, 1997 йил 18 февралда “Ўзбекинвест” экспорт-импорт миллий суғурта компаниясини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони чиқди.

Ушбу фармонга мувофиқ қуйидагилар "Ўзбекинвест" экспорт-импорт миллий суғурта компанияси фаолиятининг асосий йўналишлари этиб белгиланган:

- сармоя, технологиялар, товарлар ва хизматларни миллий экспорт қилувчиларни халқаро бозорларда сиёсий, тижорат ва тадбиркорлик таваккалчиликларидан суғуртавий ҳимоя қилишни таъминлаш;

- Ўзбекистон Республикасининг резидентлари бўлган тижорат банклари томонидан технологиялар, товарлар ва хизматлар экспортини маблағ билан таъминлаш учун ажратиладиган экспорт кредитларини қоплашга суғурта кафолатлари бериш;

- комплекс маркетинг таҳлилини ва юртимизда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг технологиялар, товарлар ва хизматлар халқаро бозорларига самарали кириб бориши стратегияси ишлаб чиқирилишини ташкил этиш;

- Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётининг устувор тармоқларига жалб қилинаётган чет эл инвестицияларини комплекс суғуртавий ҳимоя қилиш.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари, корхоналар ва қишлоқ жойларида яшовчи аҳоли мулкӣ манфаатларининг ҳимоя қилиш мақсадида

“Ўзагросуғурта” давлат-акциядорлик суғурта компаниясини тузиш борасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1997 йил 6 мартда қарор қабул қилди.

Банкларнинг кредитлари қайтарилмаганлиги учун қишлоқ хўжалиги корхоналарининг жавобгарлиги, шунингдек қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш учун аванс тариқасида бериладиган маблағларнинг қайтарилиши суғуртаси ва бошқа ҳолатлар суғурта қилинади.

Бу қонун, суғурта тизими фаолиятини тартибга солишга қаратилганлиги билан, олдинги қонундан тубдан фарқ қилиб, суғурта идораларини ихтисослашган тартибда, яъни, ҳаёт суғуртаси ва умумий суғурта соҳаларини суғурталаш билан шуғулланишини белгилаб берди. Мазкур қонун ижросини таъминлаш мақсадида, Вазирлар Маҳкамасининг

2002 йил 27 ноябрдаги 413-сонли қарори билан, ихисослашган ҳолда фаолият юритувчи суғурталовчиларнинг минимал устав фонди:

- ҳаёт суғуртаси соҳаси – 250 минг АҚШ доллари сўм миқдорида;
- умумий суғурта соҳаси – 150 минг АҚШ доллари сўм миқдорида;
- қайта суғурта фаолияти соҳаси (агар фаолият предмети бўлиб фақат қайта суғурта бўлганда) – 2 млн. АҚШ доллари сўм миқдори белгиланди.

Ўзбекистон Республикасида суғурта бозорини янада ривожлантириш мақсадида, “Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”¹⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармони ҳам қабул қилинди.

Республикада «Ўздавсуғуртаназорат» инспекциясини ташкил этиш мақсадида 1998 йилда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Суғурта фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш чора тадбирлари тўғрисида” ги қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги ҳузурида суғурта назорати бўйича давлат инспекцияси тузилиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида суғурта ташкилотлари фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилиш асосий вазифа қилиб белгиланди.

Суғурта агентлари орқали суғурта шартномаларини тузиш ва амалга оширилиши билан боғлиқ бўлган воситачилик фаолиятини суғурталовчи билан тузилган топшириқ шартномаси (агентлик келишуви) асосида амалга оширишни қонун билан тартибга солиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан 2003 йил 28 январда “Суғурта агентлиги тўғрисида Низом” қабул қилинди. Бироқ мазкур Низом суғурта брокерларига нисбатан қўлланилмайди.

Суғурталовчилар ва суғурта брокерларининг фаолиятини тартибга солиш мақсадида, ҳамда уларга лицензия бериш тартибини мувофиқлаштириш борасида Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 413-сон қарорига илова қилиб “Суғурталовчилар ва суғурта брокерларининг суғурта фаолиятини лицензиялаш тўғрисида Низом” қабул қилинди.

Суғурталовчи ва суғурта брокерининг суғурта фаолиятини амалга ошириш учун лицензиянинг амал қилиш муддати чекланмайди. Лицензиянинг амал қилиши лицензия берилган кундан бошланади.

Суғурталовчилар ва суғурта брокерларининг суғурта фаолиятини амалга ошириш учун намунавий (оддий) лицензия берилади.

Айрим ривожланган мамлакатларда жумладан, Францияда суғурта хизмати кўрсатиш фаолияти махсус суғурта кодекси билан тартибга солинади ва бу амалиётда ўз самарасини бермоқда¹⁸.

3 §.Суғурта шартномаси

¹⁷ Суғурта бозорини янада эркинлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари ғ Ҳалқ сўзи. 2002 . 1 февраль.

¹⁸ Благутийн Д.Ю. Французский режим возмещения ущерба от стихийных бедствий. // Страхование дело. №10. 2002.- 58-с.

Суғурта шартномасига мувофиқ бир тараф (суғурта қилдирувчи) юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ходисаси) юз берганда ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурталовчи томонидан суғурта товонини (суғурта пулини) тўлайди.

Суғурта шартномаси ҳақ эвазига тузиладиган шартнома ҳисобланиб, суғурта қилдирувчи суғурта мукофотини тўлайди, суғурталовчи эса суғурта ходисаси рўй бериши билан суғурта пулини тўлайди.

Икки томонлама шартнома бўлиб, иккала тараф ўз зиммаларига ҳам ҳуқуқ, ҳам мажбуриятларни оладилар. Суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи суғурта бадалини талаб қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлса, суғурта ходисаси рўй берганида суғурта товонини тўлаш мажбуриятини олади. Суғурта қилдирувчи эса суғурта бадалини тўлаш мажбуриятини олса, суғурта ходисаси рўй берганида суғурта товонини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Суғурта шартномаси тузилиши жараёнида суғурта бадалининг бир йўла тўланиши билан суғурта қилдирувчида мажбурият қолмаслигини назарда тутиб уни бир томонлама ва консенсуал шартномалар туркумига ҳам мансуб бўлади деб ҳисоблайдилар¹⁹. Суғурта шартномасида суғурта ходисаси ҳақида хабар бериш мажбуриятининг сақланиб қоллиниши суғурта шартномасининг икки томонлама шартнома сифатидаги хусусияти ўзгармайди.

Суғурта шартномаси тузилиш пайтига ва мазмунига қараб реал ва консенсуал шартномалар тоифасига киради. Ихтиёрий суғурта шартномалари реал шартнома ҳисобланади. Чунки, реал шартномаларда ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг пайдо бўлиши тарафлар ўзаро келишган, шартномани расмийлаштирган бўлишидан ташқари шартнома нарсаси, ашё ёки пулнинг топширилиши талаб қилинади.

Суғурта шартномасининг элементларига тарафлар, предмет, муддат, шакли ва мазмуни киради.

Суғурта шартномасининг тарафлари бўлиб – суғурта қилдирувчи ва суғурталовчилар ҳисобланади.

Суғурта қилдирувчи – суғурта шартномасини тузувчи шахс ҳисобланади. Суғурта қилдирувчи сифатида ҳар қандай шахс иштирок этиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ хўжалик ташкилотлари - ширкат, фермер, деҳқон хўжаликлари, жамоат ташкилотлари, яқка тадбиркорлар ва фуқаролар суғурта субъектлари ёки суғурта қилдирувчилари бўлиши мумкин.

Хўжаликларга, хусусий ташкилотларга, фуқаролар ва тадбиркорларга қарашли мулклар, мулкый жавобгарликлари, ҳаёти ва соғлиғи суғурта шартномасининг объектидир.

Бироқ айрим турларида махсус субъектлар иштирок этишигина мумкин. Мисол учун мажбурий давлат суғуртасида – давлат ҳокимият

¹⁹ Брагинский М.И. Витрянский В.В. Договорное право. Договоры о выполнении работ и оказании услуг – М.: 2002. Статут. 572

органлари. Кейинги параграфларда, суғурта шартномасининг алохида шаклларида батафсил кўриб чиқилади.

Суғурта қилдирувчи қоида бўйича суғурта мукофотини тўлайди. Бирок консенсуал шартномада суғурта мукофотини тўлаш учинчи шахсга юклатилиши ҳам мумкин.

Наф олувчи бўлиб – суғурта шартномасига мувофиқ суғурта қилдирувчи кимнинг фойдасига тузган бўлса, шу шахс ҳисобланади.

Бу шартнома учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартномалар туркумига кириб, ҳуқуқ билан бирга мажбурият ҳам юкланади.

Наф олувчи суғурта шартномасининг ҳамма турида иштирок этмайди, фақатгина суғурта қилдирувчи истаган пайтдагина иштирок эта олади. Айрим суғурта шартномаларида суғурта қилдирувчининг эрки иродасидан ташқари наф олувчининг иштироки истисно этилади (тадбиркорлик хавфи суғуртаси), бошқаларида эса иштироки мажбурийдир (жавобгарлик суғуртаси).

Наф олувчи суғурта шартномасини тузишда бевосита иштирок этмай, унга розилик берса шартномадаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар унга ҳам тааллуқли бўлади. Агар шартнома бўйича ҳеч қандай эътироз бўлмайдиган бўлса, шартнома субъекти сифатида қабул қилиниб шартнома мажбуриятларини бажармаганлик борасида жавобгарликка ҳам тортилади.

ФКнинг 917-моддасининг 3-қисмига мувофиқ наф олувчи фойдасига мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси наф олувчининг исми ёки номи кўрсатилмасдан тузилиши мумкин. Бундай шартнома тузилганда суғурта қилдирувчига эгасининг номи кўрсатилмаган полис берилади. Бундай шартнома бўйича ҳуқуқларни амалга оширишда бу полисни суғурталовчига тақдим этиш зарур.

Наф олувчида суғурта манфаатдорлиги бўлиши керак, ана шундагина у шахсий ва мулкый суғуртада иштирок этиши мумкин.

Юқорида келтирилган шартлар бўйича наф олувчи суғурта шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг наф олувчи томонидан бажарилиши ФКнинг 926-моддасида қайд этилган. Наф олувчи фойдасига суғурта шартномасини тузиш суғурта қилдирувчини суғурта қилдирувчининг зиммасидаги мажбуриятлар фойдасига шартнома тузилган шахс томонидан бажарилмаган бўлса, шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажаришдан озод қилмайди.

Наф олувчи мулкый суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлашни талаб қилганида суғурталовчи ундан, шу жумладан суғурталанган шахс наф олувчи бўлган тақдирда ҳам суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларни, шу билан бирга суғурта қилдирувчининг зиммасида бўлган, лекин бажармаган мажбуриятларни бажаришни талаб қилишга ҳақли. Илгари бажарилиши лозим бўлган мажбуриятларни бажармаслик ёки ўз вақтида бажармаслик оқибатлари хавфи наф олувчининг зиммасида бўлади.

Суғурта қилдирувчи суғурталовчини огоҳлантирган ҳолда наф олувчини бошқа шахс билан алмаштиришга ҳақли (ФКнинг 945-моддаси). Наф олувчини алмаштириш чоғида суғурталовчининг розилигини олиш шарт

эмас. Шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахснинг розилиги билан тайинланган наф олувчини алмаштиришга фақат шу шахснинг розилиги билан йўл қўйилади.

Суғурта шартномасининг бекор бўлишига қадар наф олувчи суғурта қилдирувчи томонидан хоҳлаган вақтда алмаштирилиши мумкин. Бироқ наф олувчи суғурта шартномасига мувофиқ бирор мажбуриятни бажариши ёки суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш тўғрисида суғурталовчига талаб қўйганидан кейин у бошқа шахс билан алмаштирилишига йўл қўйилмайди.

Суғурталанган шахс – бу жисмоний шахс бўлиб, шахсий суғурта шартномасига мувофиқ ҳаёти ёки соғлиғи суғурталанган шахсдир. Бунда суғурталанган шахсда доимо суғурта манфаатдорлиги бўлиб, ҳам суғурта қилдирувчи ва наф олувчи бўлиши мумкин.

Агар суғурталанган шахс суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи билан мос келмаса, шахсий суғурта шартномаси суғурталанган шахснинг ёзма розилиги билангина тузилган ҳисобланиши мумкин (ФКнинг 921-модда 4 қисми).

Зарар етказганлик учун жавобгарлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчидан бошқа шахснинг жавобгарлиги суғурталанган ҳолларда, шартномада бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, суғурта қилдирувчи бу шахсни суғурта ҳодисаси юз бергунча исталган вақтда, суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиб, бошқа шахсга алмаштиришга ҳақли.

Шахсий суғурта шартномасида кўрсатилган суғурталанган шахс суғурта қилдирувчи томонидан шу суғурталанган шахс ва суғурталовчининг розилиги билангина бошқа шахсга алмаштирилиши мумкин (ФКнинг 944-модда).

Суғурталовчи – тегишли фаолият тури учун рухсатномага эга бўлган юридик шахс ҳисобланадилар. Суғурта ташкилотларига қўйиладиган талаблар, лицензия олиш тартиби ва уларнинг фаолияти устидан назорат олиб бориш тартиби тегишли қонун ҳужжатлари билан амалга оширилади. Бу борада юқорида гапириб ўтилди.

Швеция қонунларида ҳам суғурта компаниялари ихтисослашган ҳолда фаолият юритиши белгиланган бўлиб, 25 та суғурта компанияси ҳаёт суғуртаси билан шуғулланса, 57 таси мулкӣ (умумий) суғурталаш ишларини олиб боради. Бир вақтнинг ўзида бу икки турни суғурталаш ишларини олиб бориш мумкин эмас²⁰.

Агар битта шартномада бир неча суғурталовчи иштирок этса, у ҳолда биргаликда суғурта деб юритилади. Агар бошқача ҳол белгилаб қўйилмаган бўлса, суғурталовчилар суғурта қилдирувчи олдида солидар жавобгар бўладилар. Йирик ва алоҳида йирик хавфларни ўртада суғурта қилиш учун биргаликда суғурталовчилар биргаликдаги фаолият тўғрисида оддий ширкат тузишлари мумкин (суғурта шерикчилиги). Биргаликда суғурталовчилар ўртасида тегишли келишув бўлган тақдирда, улардан бири суғурта

²⁰ Страховой мир Швеции: цифры, страхование в России www.allinsurance-ru 29.05.2003.стр. 2 из 11.

қилдирувчи (наф олувчи) нинг олдида фақат ўз улуши учун жавобгар бўлиб қолгани ҳолда, у билан ўзаро муносабатларда барча биргаликдаги суғурталовчилар номидан вакил бўлиши мумкин (ФКнинг 941-моддаси).

Қайта суғурта биргаликдаги суғуртанинг акси бўлиб, унда суғурталовчи шартнома бўйича ўз зиммасига олган суғурта хавфини бошқа суғурта ташкилотида суғурталайди. Қайта суғурта қилиш шартномасини тузган суғурта шартномаси (асосий шартнома) бўйича суғурталовчи кейинги шартномаларда суғурта қилдирувчи ҳисобланади. Қайта суғурта қилишда суғурта пулини ёки товонини тўлаш учун асосий суғурта шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи олдида ушбу шартнома бўйича суғурталовчи жавобгар бўлиб қолаверади (ФКнинг 959-моддаси).

Суғурта франшизаси ҳам мавжуд бўлиб – бу ўз зиммасига талофотларни бартараф этиш харажатларини олиш суммаси ҳисобланади.

Агар зарар миқдори франшизадан ошса товон тўлиқ тўланади (шартсиз франшиза). Франшиза суғурта қийматининг камайишини таъминлайди. Мисол учун, автомобилни суғурта қилишда сиз суғурта ташкилоти билан барча етказилган зарарни – тирнаш (чизиш) ёхуд эзилиши 500 долларгача бўлган зарар миқдорини ўзингиз қоплашингиз мумкин. Бу ҳолатда суғурта ҳодисаси деб белгиламайсиз ва натижада ортиқча ҳаракатдан холи бўласиз.

Франшиза фоиз ёки тегишли суммада белгиланиши мумкин.²¹

Францияда, бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилишни амалга ошираётган суғурта идоралари ўз жавобгарлигини қайта суғурта қилиш компанияларида мажбурий суғурталаш тартиби ўрнатилган. Бунинг сабаби шундаки, одатда, бахтсиз ҳодиса табиат ҳодисаси билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, бу ҳодиса содир бўлганда аҳолининг кўп қисмини зарар кўришини оқибатда, бундай бахтсиз ҳодисалардан суғурталаган суғурта идорасининг уларга кўрилган зарарни тўлашда маблағи етмай қолганда қайта суғурта қилган идоранинг маблағидан фойдаланишни назарда тутди²². Ривожланган мамлакатларда, қонунга зид бўлмаган ҳар қандай қайта суғурталашни амалга ошириш мумкин.

Суғурта шартномасини тузишда воситачилар орқали суғурта агентлари ёки суғурта брокерлари иштирокида амалга оширилади.

“Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 7-моддаси суғурта брокерига таъриф берилган бўлиб, суғурта қилдирувчининг номидан ва топшириғига биноан суғурта шартномаси тузилиши ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи юридик шахс суғурта брокери ҳисобланади.

Суғурта брокерининг фаолияти суғурта соҳасидаги бошқа фаолият турлари билан қўшиб олиб борилиши мумкин эмас, қайта суғурта брокерининг фаолияти бундан мустаснодир.

Қайта суғурта брокери деб ўз номидан ва қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи тариқасида иштирок этувчи

²¹ http://kasko.711.ru/master_klass_avtokasko?ridk23199&00k1&findk68newWink0&apagek2&nmk_72302

²² Благутий Д.Ю. Французский режим возмещения ущерба от стихийных бедствий. // Страховое дело. №10. 2002. 58-с.

суғурталовчининг топшириғига биноан қайта суғурта қилиш шартномаси тузилишини ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолият юритувчи юридик шахс қайта суғурта брокери ҳисобланади.

Суғурта агенти деб суғурталовчининг номидан ва топшириғига биноан суғурта шартномасининг тузилиши ва ижро этилишини ташкил қилиш бўйича фаолият юритувчи юридик ёки жисмоний шахс суғурта агенти ҳисобланади.

Суғурталовчининг бошқарув органлари раҳбарлари суғурта агенти бўла олмайдилар.

Суғурталовчилар ўзлари ваколат берган суғурта агентларининг реестрларини юритишлари лозим (Суғурта фаолияти тўғр. қонун. 9-модда).

Суғурта шартномасининг предмети бўлиб алоҳида турдаги хизмат тушунилади. Суғурта шартномасининг амал қилиш муддатининг бошланиши суғурта мукофоти ёки биринчи бадалнинг тўланиши билан кучга киради. Агар амал қилишнинг бошқача муддати белгиланмаган бўлса, суғурта шартномаси кучга кирганидан сўнг суғурта ходисасига нисбатан татбиқ қилинади (ФКнинг 947-моддаси).

Шартнома кучга киргандан сўнг суғурта хавфи йўқолса, муддатидан олдин бекор бўлади:

- суғурталанган мол-мулк юз бериши мумкин бўлган суғурта ходисасидан бошқа сабабларга кўра нобуд бўлса;

- тадбиркорлик хавфини ёки шу фаолият билан боғлиқ фуқаровий жавобгарлик хавфини суғурталаган шахснинг тадбиркорлик фаолиятини белгиланган тартибда тўхташи билан. Суғурта қилдирувчи суғурта шартномасидан муддатидан илгари воз кечган тақдирда, суғурталовчига тўланган суғурта мукофоти, бошқача тартиб белгиланмаган бўлса қайтариб берилмайди.

Шартноманинг шакли – ёзма бўлиб, бу талабга риоя этилмаса, шартнома ҳақиқий эмас деб топилади.

Суғурта шартномаси битта ҳужжатни тузиш ёки суғурталовчи томонидан суғурта қилдирувчига унинг ёзма ёки оғзаки аризасига мувофиқ суғурталовчи имзолаган, суғурта шартномасининг шартларини ўз ичига олган суғурта полиси (шаҳодатномаси, сертификати, квитанцияси) ни топшириш йўли билан тузилиши мумкин. Бу ҳолатда суғурта қилдирувчининг суғурталовчи таклиф этган шартларда шартнома тузишга рози эканлиги суғурталовчидан кўрсатилган ҳужжатларни қабул қилиб олиш ва суғурта мукофоти тўлаш ёки суғурта мукофоти бўлиб-бўлиб тўланганда биринчи бадални тўлаш орқали тасдиқланади (ФКнинг 927-моддаси).

Шунингдек суғуртанинг алоҳида турлари бўйича суғурталовчи ўзи ишлаб чиққан стандарт шакллари (суғурта полиси) тақдим этиши мумкин.

Суғурта полиси (шаҳодатнома, сертификат, квитанция) - суғурта шартномасини тасдиқловчи, суғурталовчи томонидан тақдим этиладиган ҳужжат. Полис шартноманинг ҳамма муҳим шартларини ўзида мужассам этиши шарт. Суғурталовчи томонидан имзоланиб, суғурталовчининг, суғурта қилдирувчининг, наф олувчининг, суғурталанган шахснинг номи ва манзили,

суғурта объекти, суғурта хавфи, суғурта пулининг миқдори, ҳамда шартнома муддати кўрсатилиши керак.

Полис бир галлик ва бош полис бўлиши мумкин. Бир галлик суғурта полисида одатда битта предмет бўйича суғурта шартномаси расмийлаштирилади. Бош полис бўйича суғурталаш эса бир турдаги мол-мулк турли туркумларини муайян муддат давомида бир хилдаги шартларда мунтазам суғурталаш тушунилади (ФКнинг 928-моддаси 1 қисми).

Бош полис билан суғурталаш фақатгина мол-мулкни суғурта қилишда қўллаш мумкин. Шахсий ва мулкый суғуртада бир галлик суғурта полиси қўлланилади. Агар шартномада кўрсатилган бўлса, шахсий ва мулкый суғуртада қўлланилиши мумкин.

Суғурта қилдирувчи бош полиснинг таъсир доирасида бўладиган мол-мулкнинг ҳар бир туркуми тўғрисида суғурталовчига бундай полисда шартлашилган маълумотларни унда назарда тутилган муддатда, агар муддат назарда тутилмаган бўлса, улар олингандан кейин дарҳол хабар қилиши шарт. Агар бундай маълумотларни олиш пайтигача суғурталовчи тўлаши лозим бўлган зарар кўриш эҳтимоли ўтиб кетган бўлса ҳам, суғурта қилдирувчи бу мажбуриятдан озод бўлмайди.

Бош полис бўйича суғурталашда доимо мулкларнинг ўзгариши рўй бериб, мол-мулкнинг бир қисми шартномадан чиқиб кетса, ўрнига бошқалари келади. Шунинг учун вақти-вақти билан суғурта бадаллари тўлаб борилиши керак.

Суғурта қилдирувчининг талабига биноан суғурталовчи бош полиснинг таъсир доирасида бўладиган мол-мулкнинг алоҳида туркумлари бўйича суғурта полисларини бериши шарт (ФКнинг 928-моддаси 2 ва 3-қисмлари).

Суғурта шартномасининг шартлари нафақат шартномада ёки суғурта полисида белгиланиши, балки суғурта қоидалари билан ҳам белгиланиши мумкин.

Суғурта қоидалари – суғурталовчи ёки суғурталовчилар бирлашмаси томонидан қабул қилинган, маъқулланган ёки тасдиқланган тегишли турдаги суғуртанинг стандарт қоидалардир. Бу қоидалар кўп маротаба қўлланишга мўлжалланган бўлгани учун стандартлаштирилган.

Суғурта қоидаларида мавжуд бўлган ва суғурта шартномаси матнига киритилмаган шартлар, агар шартномада (полисда) шундай қоидалар қўлланилиши тўғридан-тўғри кўрсатилган ва қоидаларнинг ўзи шартнома (полис) билан битта ҳужжатда ёки унинг орқа томонида баён қилинган ёхуд унга илова қилинган бўлса, суғурта қилувчи (наф олувчи) учун мажбурийдир. Илова қилинган тақдирда, шартномани тузиш пайтида суғурта қилдирувчига суғурта қоидалари топширилгани шартномада ёзув билан тасдиқлаб қўйилиши лозим (ФКнинг 930-моддаси 2 қисми).

Суғурта шартномаси тузилаётганда суғурта қилдирувчи ва суғурталовчи суғурта қоидаларининг айрим бандларини ўзгартириш ёки чиқариб ташлаш ва қоидаларда бўлмаган бандларни шартномага киритиш тўғрисида келишишлари мумкин (ФКнинг 930-моддаси 3-қисми).

Шунингдек суғурта қилдирувчи (наф олувчи) ўз манфаатларини ҳимоя қилиб, суғурта шартномасида (полисида) кўрсатиб ўтилган тегишли турдаги суғурта қоидаларини, ушбу қоидалар 930-моддага кўра мажбурий бўлмаса ўам, ваз қилиб келтиришга ҳақли.

Шартноманинг муҳим шартлари шартнома мазмунини ташкил қилганлиги учун аввалам бор ушбу шартларни кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шартноманинг муҳим шартлари ФКнинг 929-моддасида ўз аксини топган:

1) суғурта объекти бўлган муайян мол-мулк ёки бошқа мулкый манфаат;

2) суғурта ҳодисаси;

3) суғурта пули;

4) суғурта товони миқдори;

5) суғурта мукофоти миқдори ва уни тўлаш муддатлари;

6) шартноманинг муддати.

Суғурта объекти бўлиб нафақат фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки, балки ҳозирги кунда жавобгарлик мажбуриятлари, тадбиркорлик хавфи ва яна бир қатор манфаатлар ҳам бўлиши мумкин.

Суғурта шартномаси объектларининг шартнома тузилаётган вақтдаги ҳолати муҳим аҳамиятга эга. Баъзи ҳолларда, суғурта шартномаси объектининг ҳолати, жойлашиш шароити туфайли, шахсий суғурта шартномасида эса суғурталанувчи шахснинг соғлиғи ҳолати, суғурта хавфини баҳолашга, унинг миқдорини ўзгартиришга ёки суғурта шартномасини умуман тузмасликка сабаб бўлиши мумкин. Албатта, бу ҳақда, Фуқаролик кодекснинг 932-моддасида суғурталанувчининг суғурта хавфини баҳолаш ҳуқуқи белгиланган бўлиб, унга кўра, мол-мулкни суғурталаш шартномаси тузилаётганда, суғурталовчи суғурталанаётган мол-мулкни кўздан кечиришга, зарурият бўлган тақдирда унинг ҳақиқий қийматини белгилаш мақсадида экспертиза тайинлашга ҳақли.

Шахсий суғурта шартномаси тузилаётганда эса, суғурталовчи суғурта қилинаётган шахс соғлиғининг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун уни текширтиришга ҳақли. Агар, суғурталовчи, ушбу текширув давомида суғурта қилиниши лозим бўлган объектларда суғурта шартномаси тузмасликка асос бўладиган ҳолатларни аниқласа, суғурта шартномасини тузишдан бош тортишга ҳақли бўлади.

Суғурта компаниялари ва идораларининг асосий вазифалари, фуқаролардан ёки юридик шахслардан ундириладиган мажбурий ва ихтиёрий суғурта бадаллари билан ўз заҳираларини бойитиш эмас, балки, бахтсиз ҳодисалар, тижорат таваккалчилиги ва бошқа ҳодисалар туфайли молиявий қийинчиликка тушиб қолган суғурталанувчиларга суғурта қопламаларини тўлаш орқали ёрдам беришдан иборат.

Шахсий суғурта шартномаси бўйича чет эл давлатларининг тажрибасига назар соладиган бўлсак, Германияда, аҳолининг ёши чегараланмаганлигини, аксинча, суғурталанаётган шахснинг ёшига, яъни

суғурта хавфини ошиб боришига қараб, суғурта бадаллари микдорининг ошиб боришини кузатамиз²³.

Қишлоқ хўжалик экинларини суғурта қилиш шартномалари бўйича, қишлоқ хўжалик экинлари, суғурта объектлари ҳисобланиб, уларнинг қандай жойга экилганлиги шартнома тузиш ёки тузмасликка асос бўлади. Агар экинлар шўр, сувсиз ва ҳосилдорлиги кам ерларга экилган бўлса, суғурта идораси ходимлари, шартнома тузишдан бош тортиши мумкин.

Фуқароларнинг уй-жойини ихтиёрий суғурта қилиш тўғрисидаги қоидаларга асосан, агар уй-жойлар қаровсиз аҳволда, ёки қулаб тушиш эҳтимоли бор ерларда бўлса, уларни суғурталашга йўл қўйилмайди²⁴. Суғурта объектига берилган таърифда, фуқароларнинг мол-мулки ва соғлиғи суғурта объекти бўлади деб ҳисобланса-да, суғурта ҳодисаси хавфи юқори бўлганлиги сабабли бундай объектлар суғурталанмайди.

Суғурта шартномасининг объектлари, шартнома мазмунига қараб турлича бўлиши мумкин. Агар шартнома турларига қараб суғурта объектларини бўладиган бўлсак, уларни мулкӣ ва мулк билан боғлиқ бўлмаган шахсий объектларга ажратишимиз мумкин. Масалан, шартномадан келиб чиқадиган жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича, шахснинг шартномада белгиланган жавобгарлиги суғурта объекти бўлиб ҳисобланади. Шахсий давлат мажбурий суғуртаси бўйича суғурталанган шахснинг фақат иш билан боғлиқ ҳолда ўз соғлиғини бузилиши, шикастланиши ёки вафот этиши, яъни ўз хизмат бурчини бажараётган вақтдаги ҳаёти ва соғлиғи, суғурта объекти бўлиб саналади. Хизмат бурчини бажаришдан ташқари ҳолатдаги ҳаёти ва соғлиғи объекти бўлиб ҳисобланмайди. ФКнинг 916-моддасига мувофиқ қуйидаги манфаатлар суғурта қилинмайди:

- қимор, лоторея ва гаров ўйинларида иштирок этишда қўриладиган зарарни суғурталашга йўл қўйилмайди.

- гаровга олинганларни озод қилиш мақсадида шахс мажбуран қилиши мумкин бўлган харажатлар.

Суғурта ҳодисаси - суғурта шартномасида кўзда тутилладиган ва юз бериши мумкин бўлган воқеа тушунилади. Суғурта ҳодисаси баъзи ҳолларда суғурта хатари деб ҳам юритилади. “Суғурта хатари” атамаси эса, турлича маъноларда қўлланилиши мумкин. Аксарият ҳолларда, суғурта хатари деб қуйидагиларга айтилади:

- 1) Воқеа ва бир қанча воқеалар ва булар натижасида, суғурта қилувчи ўзининг асосий мажбуриятини бажариши - суғурта товонини (суғурта суммасини) тўлаши керак бўлган ҳолат.

- 2) Рўй бериш эҳтимоли бўлган хавф-хатар, шу хавф-хатарнинг юз бериш эҳтимолидан суғурта қилиш.

- 3) Бир ёки бир неча суғурта бўйича суғурта қилувчининг зиммасига тушадиган масъулият даражаси.

²³ «Структуры социальной рыночной экономики». Глава из книги Германия. Факты.стр-48.

²⁴ Қишлоқ аҳолиси уй мулкини ихтиёрий суғурта қилиш қоидаси. –Т.: Ўзғросуғурта, 1997. 17.05. №19.

Ҳар қандай суғурта шартномасида ҳам, суғурта ҳодисаси рўй берганида, суғурта қилувчи суғурта товонини тўлаши лозим бўлган воқеалар аниқ кўзда тутилади.

Суғурта назарияси ва амалиётида, муайян шартлар ишлаб чиқилган бўлиб, бу шартларга кўра, бирон бир тарздаги ҳодиса (воқеа) суғурта қилувчи зиммасига оладиган масъулият деб ҳисобланиши мумкин. Бундай шартлар бир неча суғуртада кўзда тутилган воқеалар, рўй беришлиги (реал) ва тасодифий тусда бўлиши керак акс ҳолда, суғуртанинг зарурияти бўлмай қолади. Суғурта объектига нисбатан воқеанинг рўй бериш факти, унинг қачон рўй бериши ва таъсир кучи, суғурта қилувчига ҳам, суғурта қилдирувчига ҳам, олдиндан маълум бўлмаслиги ва суғурта шартномаси иштирокчилари томонидан уюштирилган бўлмаслиги керак.

ФКнинг 953-моддасида: “Агар суғурта ҳодисаси суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг қасд қилиши оқибатида юз берган бўлса, суғурталовчи суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашдан озод қилинади, қасддан зарурий мудофаа ёки охириги зарурат ҳолатида қилинган ҳаракатлар бундан мустасно”, деб белгиланган. Суғурта ҳодисасига қўйилган бу талабга кўра, суғурта ҳодисаси суғурта товонини тўлашни ҳал қилишда аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам, суғурта ҳодисасининг келиб чиқиш сабаблари, махсус органлар томонидан ўрганилиб, тегишли хулосалар асосида суғурта товони тўлаш ёки тўламаслик ҳақида қарор чиқарилади. Масалан, шахсий суғурта шартномалари бўйича суғурталанувчи шикастланганда, шу шикастланиш даражаси, унинг келиб чиқиш сабаблари ва келгусидаги оқибатлари ҳақида, албатта, тиббиёт хулосаси талаб этилади. Баъзида, суғурталанувчи келиб чиққан бахтсиз ҳодиса туфайли эмас, балки унинг оқибатлари натижасида, катта зарар кўриши мумкин. Шундай ҳолатларни аниқлаш мақсадида тиббий хулоса катта аҳамиятга эга.

Агар, суғурта шартномасини тузишда, мазкур объектга доир воқеанинг албатта рўй бериши маълум бўлса, у ҳолда суғуртани амалга ошириб бўлмайди.

Маълум турдаги бир неча хил мол-мулкни, бир турдаги хавф-хатардан ёки айни бир вақтда турли хил хавф-хатарлардан суғурта қилиш мумкин. Ҳозирги кунда суғурта идоралари жисмоний ва юридик шахсларни турли-хавф-хатарлардан суғурталаш орқали ҳимоялаш вазифасини амалга оширмоқда.

Суғурта шартномасида иштирок этаётган суғурта объекти ва суғурта субъектларига қараб суғурта ҳодисаси ҳам турлича бўлади. Ҳаётни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталанувчининг вафоти суғурта ҳодисаси ҳисобланса, тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича, тадбиркор олиши керак мумкин бўлган фойданинг олинмай қолиши, суғурта шартномасининг ҳодисаси, зарар етказганлик мажбуриятларини суғурта қилиш шартномаси бўйича эса, учинчи шахсга зарар етказилиши суғурта ҳодисалари бўлиб ҳисобланади.

ФКнинг 943-моддасига асосан, суғурта шартномасида суғурта предмети сифатида белгиланадиган ҳодиса, эҳтимол тутиладиган ва

тасодифлик белгиларига эга бўлиши лозим. Масалан, қарздорнинг кредит суммасини қайтариш мажбуриятини бажармаслиги фақат тасодиф бўлгандагина яъни, мазкур ҳолат суғурталанувчининг эркидан ташқари содир бўлгандагина суғурта ҳодисаси сифатида баҳоланиши мумкин.

Суғурта ҳодисасининг содир бўлган вақти суғурта товонини талаб қилишда муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, кредит қайтарилишини кафолатловчи суғурта шартномасига кўра, суғурталанувчининг кредитордан олган кредит қарзини унинг муддати келган пайтда қайтара олмаслиги суғурта ҳодисаси ҳисобланади.

Суғурта ҳодисаси рўй берганда, шартномада белгиланган муддатда суғурта идораларига хабар бермаслик ҳам суғурта товонини тўлашни рад этиш учун асос бўлади. ФКнинг 951-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра суғурта қилдирувчи шартномада ёки суғурта қоидаларида назарда тутилган муддатларда, суғурталовчига суғурта ҳодисаси рўй берганлиги ҳақида хабар бермаса, агар суғурталовчи суғурта ҳодисаси юз берганини ўз вақтида билганлиги, ёхуд бу ҳақда суғурталовчида маълумотларнинг йўқлиги, унинг суғурта товонини тўлаш мажбуриятига таъсир этмаслиги исботланмаса, суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқини беради.

Агар суғурта ҳодисаси ҳақида хабар берилганидан сўнг, суғурта идораларидан вакил келиб тегишли далолатнома тузмаса, суғурта идораси томонидан, далолатнома тузилмаганлигини рўкач қилиб, белгиланган товон пулини тўлашни рад қилинишига йўл қўйилмайди.

Далолатнома - суғурта қилинган мол- мулкнинг зарарланиш сабаби, миқдори ва аниқ жойи кўрсатилган ҳамда экспертлар ҳулосаси мавжуд бўлган ҳужжатдир²⁵.

Суғурта ҳодисаси рўй берганидан сўнг тузиладиган далолатномаларда иштирок этувчи шахсларнинг сони уч кишидан кам бўлмаслиги ҳамда суғурта қилдирувчи (унинг вояга етган оила аъзоси ёхуд ваколатли шахс) иштирокида тузилиши керак. Далолатномада, бахтсиз ҳодиса туфайли, суғурта шартномаси объектининг қанча миқдорда зарарланганлиги, бахтсиз ҳодисани келиб чиқиш тафсилотлари албатта ёритилган бўлиши шарт.

Бундан ташқари, зарур ҳолларда, далолатнома тузиш учун тегишли мутахассис, башарти, иситиш, сув билан таъминлаш ёки канализация тизимлари, улардан фойдаланувчи ташкилотнинг айби билан ишдан чиққанда эса, ана шу ташкилотнинг вакили ҳам таклиф этилиши керак.

Суғурта органларига, ана шундай мавҳум ҳолатда вужудга келган суғурта ҳодисалари қандай содир бўлганлигини, тасодифан ёки қасддан уюштирилган ҳаракатлар туфайли содир бўлганлигини ва суғурта товонининг миқдорини белгилаш мақсадида, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан тегишли ҳужжатлар сўраб олиш ҳуқуқи “Ўзбекистон Республикасининг Суғурта фаолияти тўғрисида” қонуннинг 25- моддасида кафолатланган бўлиб, унга кўра “ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, судлар, шунингдек тиббиёт, сейсмология, ветеринария, гидрометеорология

²⁵ Юридик энциклопедия. –Т.: Шарқ, 2001. –413 б.

ташкilotлари ва бошқа ташкilotлар, суғурталовчиларнинг сўровига кўра суғурта ҳодисаларининг юз бериши сабаблари ва ҳолатлари тўғрисидаги ҳамда суғурта товони миқдорлари, суғурталовчи томонидан аниқланиши мақсадида етказилган зарар тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш учун зарур бўлган ҳужжатлар ва хулосаларни тақдим этишлари шарт”²⁶, - деб белгиланган. ФКнинг 957-моддасида суғурта қилдирувчининг зарар қопланишига бўлган ҳуқуқларининг суғурталовчига ўтиши яъни суброгация ҳуқуқи таъминланган. Бу моддада, суғурта қилдирувчининг етказилган зарар учун жавобгар шахсга нисбатан ҳуқуқлари, агар мулкӣ суғурта шартномасида бошқача кўрсатилмаган бўлса, суғурталовчига ўтиши қоидалари мустаҳкамланган. Бироқ, зарар қасддан етказилган бўлса, суғурталовчи суғурта пулини тўлагандан сўнг, суғурта шартномасида қандай кўрсатилганидан қатъи назар, юқоридаги ҳуқуқни қўлга киритади.

ФКнинг 935-моддасига мувофиқ: “Суғурта шартномасини тузиш пайтида тарафларнинг келишувига кўра аниқланадиган, суғурта манфаати билан боғланадиган мол-мулк қиймати, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта қиймати (суғурта баҳоси) деб ҳисобланади”. Мол-мулкни суғурта қилишдан кўзланган асосий мақсад, суғурта қилинган мол-мулкнинг нобуд бўлиши ёки шикастланиши натижасида етган зарарни қоплашдан иборат. Шу боис, суғурта юзасидан бериладиган пулнинг миқдори (суғурта пули), суғурта қилинган мол-мулкнинг қийматидан ошмаслиги талаб этилади. Шу маънода, айни бир объектнинг суғурта пулини белгилаш учун, унинг қийматини аниқлаш керак бўлади.

ФКнинг 935-моддасига кўра, мулкӣ суғурта шартномаси амал қилган даврда, томонларга мол-мулкнинг шартномада кўрсатилган қиймати юзасидан низолашиш ҳуқуқи берилмаган, суғурталовчи ўзининг суғурта қилдирувчи томонидан атайлаб чалғитилганлигини исботлаб берувчи ҳолатлар бундан мустасно. Агар шартномада суғурта пули билан суғурта қийматининг нисбати бузилган бўлса, мазкур шартнома қисман ҳақиқӣ эмас деб топилади ва шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, мулкнинг шартнома тузилган пайтдаги қийматидан келиб чиққан ҳолда суғурта товони тўланади.

Мулкнинг суғурта қиймати унинг ҳақиқӣ қиймати доирасида ва унинг табиӣ эскиришини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Бунда мулкнинг ҳақиқӣ қиймати уни кўриқдан ўтказиш, баҳолаш, экспертиза тайинлаш ва унинг хулосаси, бозордаги шунга ўхшаш мулкнинг баҳосини белигилаш билан аниқланади.

Объектнинг (бинолар, чорва моллари, бирон кишлоқ хўжалик экинининг ҳосили ва бошқаларнинг) суғурта қилиш мақсадлари учун белгиланган қиймати-суғурта учун баҳолаш деб аталади.

Суғурта қилинувчи объектларни баҳолаш жуда муҳим аҳамиятга эгадир. Чунки, бу баҳо, суғурта йўли билан таъминлаш суммасини белгилаш

²⁶ Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуни. Ғ Халқ сўзи. 2002. 28.05.

учун асос қилиб олинади. Агар, суғурта қилинаётган объектларга унинг ҳақиқий қийматидан кам баҳо қўйилса, у ҳолда суғурта йўли билан таъминлаш пули ҳам камаяди.

Суғурта пули суғурта учун қўйилган баҳо билан тўғри келиши мумкин. Бу ҳолда мулк унинг тўла қиймати миқдорида суғурта қилинган ҳисобланади. Агар мол-мулк нобуд бўлса, ёки зарар етказилса, унга етган зарар тўлиқ ҳажмда қопланади. Суғурта пули суғурта қийматидан кам бўлиши ҳам мумкин.

ФКнинг 938-моддасида: “Суғурта шартномасида кўрсатилган мол-мулк ёки тадбиркорлик хавфининг суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлса, шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортиқ бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди ва суғурта мукофотининг ортиқча тўланган қисми қайтариб берилмайди”.

Суғурта қиймати - суғурта объектининг асл, фактик қиймати бўлиб, уни белгилаш турли мамалакатлардаги жорий қонунчилик ва амалиётда шаклланган ўзига хос қоидаларга асосланиб амалга оширилади.

Америка Қўшма Штатларида эса, суғурта қиймати товар юкланаётган пайтдаги бозор нархи қанча бўлса, шундан келиб чиқиб ҳисобланади ва бу рейс бошланиши олдида аниқланади. Француз қонунчилигида, суғурта қийматига товарнинг сотилиш нархи ва юклаш пайтида сарфланган харажатлар, унинг белгиланган жойга етказилиши ва кутилаётган даромад миқдори ҳам қўшиб белгиланади. Германияда эса суғурта қиймати сифатида, суғурта ҳодисаси юзага келиши билан товарнинг асл сотилиш қиймати қабул қилинган.

Суғурта пули ва суғурта баҳоси тўғрисида юқорида таъкидлаб ўтилган қоидалар, шахсий суғурта шартномасига қўлланилмайди. Чунки, кишининг ҳаёти ёки меҳнат қобилятини, суғурта қилиш мақсадларида баҳолаб бўлмайди.

Хуллас, суғурта қийматини аниқлаш, суғурта ҳодисаси натижасида тўланадиган суғурта товони, суғурта бадали миқдорини суғурта пулини белгилашда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у қатъий белгиланиши лозим.

Суғурта пули - суғурта қийматидан келиб чиқиб белгиланади ва у суғурта қийматидан кам ёки тенг миқдорда белгиланиши мумкин.

ФКнинг 934-моддасига мувофиқ: “Мулкий суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи суғурта товонини тўлаш мажбуриятини оладиган ёки шахсий суғурта шартномаси бўйича тўлаш мажбуриятини оладиган сумма (суғурта пули) суғурта қилдирувчининг суғурталовчи билан келишувига кўра, ушбу модда қоидаларига мувофиқ белгиланади.

Мол-мулк ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилишда, агар суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта пули уларнинг ҳақиқий қийматидан (суғурта қийматидан) ошмаслиги лозим, қуйидагилар шулар жумласига киради:

мол-мулк учун - унинг суғурта шартномасини тузиш куни турган ҳақиқий қиймати;

тадбиркорлик хавфи - суғурта ҳодисаси юз берганида суғурта қилдирувчи тадбиркорлик фаолиятидан кўриши мумкин бўлган зарар.

Шахсий суғурта шартномаларида ва фуқаровий жавобгарликни суғурталаш шартномаларида, суғурта пулини тарафлар ўз ихтиёрларига кўра аниқлайдилар.

Қонун ёки суғурта шартномасида назарда тутилган суғурта ҳодисаси юз берганида, суғурталовчи, шартномада қайд этилган шахсга суғурта шартномасида белгиланган муддатда, суғурта пулини (суғурта товонини) тўлаши шарт.

Суғурта пулининг миқдори, суғурта ҳодисасининг келиб чиқиш ҳолатига қараб камайиши ёки умуман тўланмаслиги мумкин. Чунки, суғурта ҳодисасининг келиб чиқишида, суғурта қилдирувчининг айби бўлса ёки суғурта ҳодисаси натижасида кўрилган зарар, суғурта пулидан кам миқдорда бўлган тақдирда, суғурта пулининг миқдори камайиши мумкин. Суғурта пули билан суғурта товони бир мазмундаги иборалар эмас. Чунончи, суғурта пули шартномада суғурта ҳодисаси рўй берганида тўланиши лозим бўлган пул бўлса, суғурта товони суғурта ҳодисаси рўй бергач, суғурта қилдирувчи кўрган зарар ёки суғурта ташкилоти томонидан тўланиши лозим бўлган пул маблағи ҳисобланади.

Етказилган зарар миқдорини, суғурта ташкилоти, ўзи тузган далолатнома асосида, зарур ҳолларда эса, мулкнинг нобуд бўлган, зарарланган ёки йўқолган жойи, вақти, сабаби ва бошқа шароитлар ҳақида ваколатли ташкилотлар (авария хизмати, милиция, тергов ташкилотлари, суд ва бошқалар) томонидан берилган ҳужжатларни ҳисобга олиб аниқлайди.

Суғурта ҳодисаси натижасида мол-мулкка етказилган зарар бўлиб, мулк нобуд бўлганида ёки ўғирланганида - мулкни суғурта қилишда асосланадиган, суғурта шартномасида белгиланган нархи, уй-жойнинг ҳаммаси тамоман нобуд бўлганда эса, махсус ва умумий суғурта шартномаларида кўрсатилган суғурта пули, мулк зарарланганда – мулкнинг олдинги қиймати билан суғурта ҳодисаси туфайли қимматини (сифати ва қийматини) йўқотгандан кейинги нархи орасидаги фарқ;

агар зарарланган нарсани тузатиш йўли билан аввалги ҳолатига келтириш мумкин бўлса, у ҳолда ана шу нарсани тузатиш нархи кўрилган зарар ҳисобланади.

Тузатиш нархи, тузатиш мақсадида фуқаролардан ҳақ ундириб олиш учун тегишли ташкилотлар томонидан белгиланган амалдаги баҳолар (тарифлар) асосида ҳисоблаб чиқилади.

Тузатиш нархи, суғурта пулидан ошмайдиган миқдор доирасидагина зарар деб тан олинади. Агар, экспертиза ўтказиш зарур деб топилган бўлса, бу ишни бажариш нархи ҳам зарар қийматига қўшилади.

Кўрсатилган ишларни бажариш харажатларининг миқдори амалдаги баҳолар асосида, ана шу ишлар ҳажмидан келиб чиқиб ҳисобланади.

Суғурта ҳодисаси юз берганида, мулкни сақлаб қолиш ва уни тартибга келтириш учун қилинган харажатлар нархи ҳам (агар бу харажатлар зарур деб тан олинган бўлса) зарар миқдорига киритилади.

Ушбу харажатлар миқдори тегишли ишлар (хизматлар) га фуқаролар ҳақ тўлаши учун белгиланган амалдаги баҳолар (таърифлар) асосида аниқланади.

Агар нобуд бўлган, зарарланган ёки ўғирланган бирон-бир мулк учун белгиланган нархлар бўлмаса, у ҳолда, зарар миқдори суғурта шартномаси тузилган пайтда амал қилаётган нархлардан келиб чиқиб аниқланади.

Суғурта товони, қўрилган зарар миқдорида, суғурта шартномаси тузилган пайтдаги баҳолар асосида, аммо шартномада келишилган суғурта пулидан кўп бўлмаган миқдорда тўланади.

Суғурта товонини тўлаш ҳақидаги қарорни давлат суғурта муассасаси мустақил равишда қабул қилади.

Суғурта товонини эса, шартнома тузган суғурта муассасаси барча зарур ҳужжатларни олганидан сўнг, шартномада белгиланган муддат ичида тўлайди. Суғурта қилдирувчига ёки унинг оила аъзоларига нисбатан жиноий иш қўзғатилган тақдирда, бу тартиб жорий қилинмайди.

Суғурта товони суғурта қилдирувчининг ўзига тўланади. Унинг хоҳишига биноан, тоvon наф олувчининг номи ёзилган чек бериш, омонат кассага ўтказиш, нақд пул билан ҳисоб-китоб қилиш ёки белгиланган тартибда почта орқали юбориш йўли билан тўланиши мумкин.

Суғурта қилдирувчи вафот этган бўлса, суғурта товони қонунда белгиланган тартибда, унинг ворисларига тўланади.

Суғурта муассасаси ходимларининг айби билан, суғурта товонини тўлаш кечиктирилганлиги учун, суғурта шартномаларида, тегишли жарималар тўлаш белгиланади. Бундай жарималарнинг миқдорини белгилаш, ихтиёрий суғурта шартномалари бўйича, тоmonларнинг ўзаро келишуви асосида, мажбурий суғурта шартномалари бўйича эса, ушбу шартномага оид қонун ҳужжатларида кўрсатилган миқдорда амалга оширилади.

Шахсий суғурта шартномаси, яъни фуқарони бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш шартномаси бўйича, агар суғурта ҳодисаси рўй берса, суғурта қилувчи суғурта тўловини 72 соат ичида тўлаши лозим. Башарти, тўлов белгиланган муддат ичида амалга оширилмаса, ҳар бир кечиктирилган кун учун, шартномада белгиланган миқдорда жарима тўланади.

Зарар, айбдор шахс томонидан тўлиқ қопланса, суғурта қилдирувчи, суғурта товонини олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Агар зарар, қисман қопланган ёки тўланиши лозим бўлган суғурта товонидан кам миқдорда тўланган бўлса, у ҳолда, суғурта товони, етказилган зарар учун жавобгар шахсдан олинган пулни ҳисобга олган ҳолда тўланади.

Суғурта ҳодисаси рўй берганидан сўнг, суғурта ҳодисасининг келиб чиқиш сабабларини ўрганиш жараёнида, ушбу ҳодисанинг келиб чиқишида, суғурта қилдирувчининг қасддан содир этган ҳаракатлари мавжудлиги аниқланса, суғурта идоралари, суғурта қопламасини тўлашни рад этишга ҳақли бўлади.

Суғурта шартномасининг шартларини белгилашда, суғурта бадали, суғурта қилдирувчи томонидан тўланиши лозим бўлган пул тўлов мажбурияти вазифасини ўтайди. Зеро, суғурта бадали, шартнома тузаётган

суғурталанувчи томонидан суғурта идорасига тўланиши лозим бўлган пул миқдоридир. Суғурта бадали, шартномаларда, баъзан суғурта мукофоти деб ҳам юритилади.

Мукофот рағбатлантирувчи тарздаги пул миқдори бўлиб, суғурта қилдирувчи томонидан суғурталовчига тўланадиган пул мукофот мазмунини билдирмайди.

Суғурта шартномасида бадалларининг миқдори шартноманинг турига қараб белгиланади. Агар ихтиёрий суғурта шартномалари тузилаётган бўлса, бундай шартномаларнинг бадаллари миқдори шартнома субъектлари ўртасида суғурта пули миқдorigа қараб, ўзаро келишув асосида белгиланади. Суғурта пулининг энг кам миқдори суғурта қоидаларида белгилаб қўйилган бўлиши мумкин.

Мажбурий суғурта шартномалари бўйича суғурта бадалларини белгилаш Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан қатъий белгиланган бўлади ва уни ўзгартиришга йўл қўйилмайди. Лекин, баъзи ҳолларда, суғурта бадалларининг миқдори шартноманинг муддатига нисбатан белгиланган бўлиши мумкин. Бир йилдан кам муддатга тузилган шартномалар бўйича шартнома муддатига боғлиқ равишда суғурта фоиз ставкаларининг миқдори камайтирилади.

Шартноманинг мазмуни бўлиб, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳисобланади. Уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари шартномада белгиланган мажбуриятларини ёритишда аниқлаб олиш мумкин бўлади. Аввалам бор, суғурталовчининг зиммасида таваккалчилик бўлиб, суғурта ҳодисаси рўй бериши билан суғурта пулини тўлайди. Ушбу мажбурият энг асосий мажбурият ҳисобланиб, суғурта ҳафви унинг зиммасида бўлиши суғурталовчига ҳеч қандай ҳаракатларни содир этиш юклатилмайди, аксинча агар суғурта ҳафви рўй бергудек бўлса, суғурта пулини тўлаш ҳаракатини амалга ошириши керак бўлади. Суғурта товони одатда суғурта пулидан ошмаслиги керак. Аксарият ҳолатларда суғурта пули пул бирликларида амалга оширилади, айрим вақтларда натура ҳолида ҳам берилиши мумкин. Мисол учун тиббий суғуртада пулнинг эвазига суғурта қилдирувчига тиббий муолажа кўрсатилади. Суғурта товонининг миқдори ва тартиби суғурта қилдирувчининг аризасига мувофиқ, шунингдек шартнома шартларига асосан амалга оширилади. ФКнинг 951-моддасига мувофиқ, суғурта ҳодисаси рўй бериши биланок суғурта қилдирувчининг аризаси суғурталовчини огоҳлантириш усулларида бири ҳисобланади. Бироқ айрим вазиятларда наф олувчи томонидан ҳам огоҳлантирилиши мумкин. Агар шартномада хабар қилиш муддати ва усули назарда тутилган бўлса, ушбу шартлашилган муддатда ва усулда қилиниши лозим. Агар наф олувчининг ўзининг фойдасига тузилган шартнома бўйича суғурта товонига бўлган ҳуқуқдан фойдаланиш ниятида бўлса, айти шундай мажбурият наф олувчининг зиммасида бўлади. Юқоридаги мажбуриятларнинг бажарилмаслиги суғурталовчига, агар суғурталовчи суғурта ҳодисаси юз берганини ўз вақтида билганлиги, ёки бу ҳақда суғурталовчида маълумотлар йўқлиги унинг суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқини беради. Ушбу

қоидалар шахсий суғурта шартномасига ҳам таллуқли бўлиб, суғурталовчини хабардор этиш 20 кундан кам бўлмаслиги керак. Суғурталовчи суғурта ҳодисасининг келиб чиқиш асослари ва вазиятларини ўрганишга асосли бўлиб, суғурта товонини белгилашда муҳим ўрин тутати. Мазкур ҳолатни ўрганишда суғурталовчининг суғурта хавфини баҳолаш ҳуқуқи (ФКнинг 932-моддаси), суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта хавфининг ортиши оқибатлари (ФКнинг 949-моддаси) билан аниқлаш имконини беради.

Агар суғурта товонини тўлашни рад этувчи маълумотлар бўлмаса, суғурталовчи суғурта қилдирувчига (наф олувчи) тўлаши шарт.

Қуйидаги ҳолларда суғурталовчи тўлашдан бош тортиши мумкин:

Суғурта ҳодисаси суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг қасд қилиши оқибатида юз берган бўлса (ФКнинг 953-моддаси 1 қисми).

Қонунда суғурта ҳодисаси суғурта қилувчининг ёки наф олувчининг қўпол эҳтиётсизлиги оқибатида юзага келганда суғурталовчини мулкӣ суғурта шартномаси бўйича суғурта товонини тўлашдан озод этиш ёки товон миқдорини камайтириш мумкин. Суғурталовчи суғурталанган шахснинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказганлик учун фуқаровий жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта товонини тўлашдан, агар зарар суғурталанувчи учун жавобгар шахснинг айби билан етказилган бўлса, озод қилинмайди.

Суғурталовчи шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахс вафот этган тақдирда, тўланиши лозим бўлган суғурта пулини тўлашдан, агар унинг вафоти ўз жонига қасд қилиш оқибатида рўй берган бўлса ва бу вақтгача суғурта шартномаси камида 2 йил амал қилган бўлса, озод қилинмайди (ФКнинг 953-моддаси 2-4 қисмлари). Қолган ҳолатларда суғурта қилдирувчининг, наф олувчининг ёки суғурталанган шахснинг эҳтиётсизлиги ва қўпол эҳтиётсизлиги суғурта товонини рад этишга асос бўла олмайди.

Суғурта ҳодисаси қуйидаги ҳолатларда юз берган бўлса:

- ядро портлаши, радиация ёки заҳарланиш таъсирида;
- ҳарбий ҳаракатлар, манёврлар ва бошқа ҳарбий тадбирлар.

Суғурталанган мол-мулк давлат органларининг фармойиши билан олиб қўйилиши, мусодара қилиниши, реквизиция қилиниши, хатланиши ёки йўқ қилиб ташланиши оқибатида кўрилган зарар учун суғурталовчи суғурта товонини тўлашдан озод этилади. Бунинг сабаби суғурта ҳодисасининг амалга ошиш хавфи юқори бўлганлиги билан белгиланади.

Одатда суғурта товонини тўлашни рад этиш қарори суғурта қилдирувчи (наф олувчи) сўраб мурожаат этгандан сўнг, 15 кундан кечиктирмасдан ёзма, ҳамда сабаблари кўрсатилган ҳолатда билдирилади (ФКнинг 955-моддаси).

Суғурта пулини тўлашдан бош тортиш ёки бўйин товлаш, ҳамда ўз вақтида тўламаганлик учун неустойка белгиланмаган, бироқ суғурта шартномасида неустойка белгиланиши мумкин.

Кейинги суғурталовчининг мажбурияти бу суғурта сиридир. Суғурталовчи суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ва наф олувчи, унинг

соғлиғи ҳолати тўғрисидаги ўз касб фаолияти натижасида ўзи олган маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас. Суғурта сирини бузганлик учун суғурталовчи бузилган ҳуқуқларнинг тури ва бузиш хусусиятларига қараб ФКнинг 985, 1021, 1022-моддаларига мувофиқ жавобгар бўлади (ФКнинг 933-моддаси). Мазкур қоида “Суғурта фаолияти тўғрисида”ги қонуннинг 26-моддасида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Шунингдек суғурталовчининг қўшимча мажбуриятлари шартномада белгилаб қўйилиши мумкин.

Суғурта қилдирувчи шартномада белгилаб қўйилган суммани бир қисмини тўлаган бўлса, қолган суғурта бадалларини тўлаши шарт. Суғурта қилдирувчида суғурта мукофотини (биринчи суғурта бадали) тўлаш мажбурияти ётади.

Агар суғурта шартномасида суғурта мукофотини бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган бўлса, шартномада навбатдаги суғурта бадалларини белгиланган муддатларда тўламаслик оқибатлари кўрсатиб қўйилиши мумкин. Агар суғурта ҳодисаси тўлаш муддати ўтказиб юборилган навбатдаги суғурта бадали тўланишидан олдин юз берган бўлса, суғурталовчи мулкӣ суғурта шартномаси бўйича тўланиши лозим бўлган суғурта товони ёки шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пули миқдорини суғурта мукофотининг ўзига тўланган қисмига мутаносиб суммада чеклашга ва муддати ўтказиб юборилган суғурта бадали суммасини ҳисобга олишга ҳақли (ФКнинг 942-моддаси).

Навбатдаги мажбурияти суғурта шартномаси тузилаётганда суғурта қилдирувчи ўзига маълум бўлиб, суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимолини ва унинг юз бериши туфайли қутилажак зарар миқдори (суғурта хавфи) ни аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни, маълумотларни суғурталовчига хабар бериши шарт.

Суғурта шартномасининг стандарт шаклида, суғурта қилдирувчига берилган суғурта қоидаларида ёки ёзма сўровда суғурталовчи томонидан олдиндан аниқ айтиб қўйилган ҳолатлар муҳим ҳисобланади. Агар суғурта шартномаси суғурталовчининг қандайдир саволларига суғурта қилдирувчининг жавоблари бўлмаган ҳолда тузилган бўлса, суғурталовчи тегишли ҳолатлар суғурта қилдирувчи томонидан маълум қилинмаганлигига асосланиб кейинчалик шартномани бекор қилишни ёхуд уни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қила олмайди (ФКнинг 931-модданинг 2 ва 3 қисмлари).

ФКнинг 932-моддасига мувофиқ мол-мулкни суғурталаш шартномаси тузилаётганда суғурталовчи суғурта қилинаётган мол-мулкни кўздан кечиришга, экспертиза тайинлашга ҳақли. Шахсий суғурта шартномаси тузилаётганда суғурталовчи суғурта қилинаётган шахснинг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун уни текширишга ҳақлидир. Бу бўйича юқорида гапириб ўтилди.

Суғурта қилдирувчи суғурталовчига била туриб ёлгон маълумот берганлиги аниқланса, суғурталовчи шартномани ҳақиқий эмас деб топиши мумкин (ФКнинг 931-модда 4 қисм). Агар суғурта шартномаси суғурталовчининг қандайдир саволларига суғурта қилдирувчининг жавоблари бўлмаган ҳолда тузилган бўлса, суғурталовчи тегишли ҳолатлар

суғурта қилдирувчи томонидан маълум қилинмаганлигига асосланиб, шартномани бекор қилиш ёки уни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қила олмайди (ФКнинг 931-модда 3 қисм).

Мулкий суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта қилдирувчи шартнома тузилаётганда суғурталовчига маълум қилинган ҳолатларда юз берган, ўзига маълум бўлган муҳим ўзгаришлар тўғрисида, агар бу ўзгаришлар суғурта хавфи ортишига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, суғурталовчига дарҳол хабар бериш шарт. Суғурта шартномасида ва суғурта қилдирувчига берилган суғурта қоидаларида айтиб қўйилган ўзгаришлар муҳим деб ҳисобланади (ФКнинг 949-модда).

Мазкур моддага мувофиқ суғурта хавфи ортишига сабаб бўладиган ҳолатлар тўғрисида хабардор қилинган суғурталовчи суғурта шартномасининг шартларини ўзгартиришни ёки хавф ортишига мутаносиб равишда қўшимча суғурта мукофоти тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Суғурта тўловларини, суғурта бадалларини ўз вақтида тўлаш, суғурта полисини беришни кечиктирмаслик, суғурта объектини асраш, суғурта ходисаси рўй берганида вақтида хабар бериш ва ҳоказо шартлар шартнома тарафларининг мажбуриятлари бўлиб ҳисобланади. Суғурта шартномасидан келиб чиқадиган ушбу шартларга риоя қилмаслик ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун тўла асос бўлиб ҳисобланади.

Суғурта шартномаларини бузганлик учун қўлланиладиган энг асосий жавобгарлик турларидан бири фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик бўлиб, у шартнома иштирокчиларига мулкий зарар етиши натижасида келиб чиқади.

Суғурта шартномаларини бузганлик учун фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик, жазо чоралари сифатида, зарарни тўлаш ва неустойка қўлланилиши билан ифодаланади.

Фуқаролик қонунчилиги бўйича жавобгарлик тўғридан-тўғри етказилган зарар учун ҳам, шунингдек, зарар оқибатида олинishi мумкин бўлган, лекин олинмай қолган даромад учун ҳам келиб чиқади.

Суғурта шартномасида белгиланган муддатда суғурта товонини тўламаслик суғурта ташкилотларининг жавобгарлигига сабаб бўлади. Бунда, суғурта идораси шартномани лозим даражада бажармаганлиги, унинг бу ҳаракатлари суғурта қонунчилигига зидлиги ва суғурта товонини тўламаганлиги суғурта идорасининг айби эканлигидан келиб чиқиб, суғурталанувчиларга суғурта тўлаш билан бирга, шу суғурта товонини беришни кечиктирган ҳар бир кун учун белгиланган миқдорда қўшиб тўланади. Суғурта шартномаси томонлар ўртасида ўзаро шартнома орқали тартибга солинади. Суғурта шартномаси муносабатларида суғурта қилувчи (суғурта ташкилоти) нинг вакили, суғурта қилдирувчи жисмоний шахс ёки юридик шахснинг вакили ва шартномада суғурта тўловини олиши белгиланган наф олувчи катнашади.

Ўзаро тил бириктириб суғурта пулини ноқонуний равишда ўзлаштириш, ҳар икки томон учун ҳам келтирилган зарар миқдорига қараб, фуқаровий ва жиной жавобгарликни келтириб чиқаради.

Суғурта шартномаларини ҳақиқий эмас деб топиш шартлари, суғурта шартномаларини ҳақиқий эмас деб топиш асослари бўйича, агар суғурта қилдирувчи шахс, суғурта агенти томонидан, жиноий йўл билан қўлга киритган, рўйхатга олинган, хатланган мулкка нисбатан суғурта шартномаси тузиш мумкин эмаслиги ҳақида огоҳлантирилган бўлишига қарамай, шу мулк жиноий йўл билан қўлга киритганлигини яшириб, суғурта шартномасини тузган бўлса, шартнома, албатта, суғурта қилдирувчи томонидан суғурта идораларига тўланган суғурта бадаллари қайтариб берилмагани ҳолда бекор қилинади.

Суғурта шартномаларини ҳақиқий эмас деб топиш асослари бўйича ФКнинг 943-моддасида ҳам шартномаларни ҳақиқий эмас деб топиш асослари берилган бўлиб, бу модданинг 1 қисмида, агар шартнома тузиш пайтида суғурта объекти мавжуд бўлмаса, шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий эмас деб топилиши кўрсатилган.

Суғурталовчи суғурта шартномасини тузиш вақтида, суғурта объектининг ҳақиқатда мавжудлигига ишонч ҳосил қилиши керак. Суғурталанаётган объект суғурта шартномаси даврида мавжудми ёки йўқми, суғурталанётган манфаатлар ғайриқонуний эмасми каби масалалар ҳал қилингандагина шартнома тузишга киришиш лозим.

4. Суғурта шартномасининг шакллари

Суғурта шартномаси шакллари бўйича эса *ихтиёрий, мажбурий* ва *мажбурий давлат* суғуртасига бўлинади. Бу шакллар суғурта шартномасининг мустақил тармоқлари бўлиб, улар ўзининг иқтисодий ва юридик негизи жиҳатидан, техникаси ва амалга ошириш йўллари жиҳатидан тамомила хилма-хилдир.

Ҳаёт суғуртаси жисмоний шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи, меҳнат қобилияти ва қўшимча пул таъминоти билан боғлиқ манфаатларини суғурта қилишдан иборат бўлиб, бунда суғуртанинг шартнома бўйича энг кам муддати бир йилни ташкил этади ва суғурта суммаларининг суғурта шартномасида кўрсатиб ўтилган оширилган фоизини ёки даврий тўловларни ўз ичига олади.

Шахсий суғурта шартномаси бўйича бир тараф (суғурталовчи) бошқа тараф (суғурта қилдирувчи) тўлайдиган, шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига суғурта қилдирувчининг ўзининг ёхуд шартномада кўрсатилган бошқа фуқаро (суғурталанган шахс) нинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилган, у муайян ёшга тулган ёки унинг ҳаётида шартномада назарди тутилган бошқа воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берган ҳолларда шартномада шартлашилган пулни (суғурта пулини) бир йўла ёки вақти-вақти билан тўлаб туриш мажбуриятини олади (ФКнинг 921-моддаси 1 қисми). ФКнинг 914-моддасига мувофиқ, шахсий суғурта оммавий шартномалар туркумига киради. Шунингдек уларни учинчи шахс фойдасига тузиладиган шартномалар турига ҳам киритиш мумкин²⁷. Хусусан, умумий

²⁷ И.Б.Зокиров. Ўзбекистон ССРнинг Гражданлик ҳуқуқи. -Т.: Ўқитувчи, 1988. –196 б.

қоида бўйича, шартномадан келиб чиқадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар шартнома тузишда қатнашган тарафлар учун пайдо бўлади. Масалан, ҳаётини суғурталаётган шахс ўзи вафот этган тақдирда, шартномада белгиланган пулни олиш учун бошқа шахсни наф олувчи қилиб тайинлаши мумкин.

Суғурта шартномасининг оммавий саналишидан мақсад, суғурталовчи белгиланган стандарт шартнома шаклларида фойдаланиб, мурожаат этган ҳамма суғурта қилдирувчиларга бир хил муносабатда бўлишлигидир. Бироқ суғурталовчи суғурта қилдирувчи шахснинг шахсий ҳолатларини (соғлиғи, ёши, касби ва бошқалар) эътиборга олган ҳолда шартномани тузадилар. Айрим категориядаги шахслар билан шартнома тузишдан бош тортишлари мумкин, қачонки суғурта қилдириладиётган шахс оғир касал бўлса ёки кексалигини инобатга олган ҳолда.

Мулкӣ суғуртадан ўзига хос хусусиятлари қуйидагичадир:

- фақатгина шахсий манфаат, яъни суғурталанган шахс ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилганда, муайян ёшга тўлишлиғи, шартномада кўзда тутилган воқеа содир бўлиши билан суғурта пулини олиши тушунилади. Буларнинг барчаси шахс билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг шахсий номулкий бойлиғи (ҳуқуқи) ҳисобланади. Бундай шахсий манфаатлар суғурта қилинаётганда суғурта пули ихтиёрий равишда белгиланади.

Мулкӣ суғуртада доимо кўрилган зарарни қоплаш кўзда тутилади. Бундай мулкӣ зарарлар ҳамиша хавфли ҳисобланади. Булар қаторида шахс билан боғлиқ хавф-хатарлар ҳам бўлиши мумкин (шикастланиши ёхуд бетоб бўлиши). Бироқ бошқа шахсий манфаатлар суғурталанган шахс учун хавф туғдирмай, балки белгиланган ёшга етиши, муомала лаёқатига тўлишлиғи, никоҳга киришишлиғи ва бошқалар кўзланган мақсадга эришишликни билдиради.

- суғурталанган шахс ёхуд наф олувчи билан мос келмайдиган бошқа субъектнинг пайдо бўлиши.

Агар шартномада наф олувчи сифатида бошқа шахс кўрсатилмаган бўлса, шахсий суғурта шартномаси суғурталанган шахс фойдасига тузилган ҳисобланади. Бошқа наф олувчи кўрсатилмаган шартнома бўйича суғурталанган шахс вафот этган тақдирда, суғурталанган шахснинг меросхўрлари наф олувчилар деб тан олинади (ФКнинг 921-модда 2-қисм). Суғурталанган деб ҳисобланмайдиган шахс фойдасига, шу жумладан суғурталанган шахс ҳисобланмайдиган суғурта қилдирувчи фойдасига шахсий суғурта шартномаси фақат суғурталанган шахснинг ёзма розилиғи билангина тузилиши мумкин. Бундай розилик бўлмаган тақдирда, шартнома суғурталанган шахснинг даъвоси бўйича, бу шахс вафот этган тақдирда эса, унинг меросхўрлари даъвоси бўйича ҳақиқӣ эмас деб топилиши мумкин.

Суғурта пули бир йўла ёки вақти-вақти билан тўланиши, суғурталанган шахснинг (наф олувчи) ҳеч қандай йўқотишларсиз узок вақт давомида таъминланади.

Ривожланган мамлакатлар, Франция ва Буюк Британияда, суғурта-қилдирувчи ва суғурталовчи ўртасида шартнома тузиш мажбурияти

юклатилмаган. Суғурта компаниялари полисларининг сотиб олиниши билан, улар ўртасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келади. Бу полисларда шартноманинг муҳим шартлари қисқа ҳолда баён этилади. Мазкур шартлар билан келишган суғурта қилдирувчилар уларни сотиб олиши ёки олмаслиги ихтиёрий амалга оширилади²⁸.

Умумий суғурта эса шахсий, мулкӣ суғурта, мажбуриятларни суғурта қилиш, ҳамда ҳаётни суғурта қилиш соҳасига тааллуқли бўлмаган бошқа суғурта шартномаларидан иборат.

Фуқароларнинг ижтимоӣ манфаатларини ва давлатнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида қонунда ҳаёт, соғлиқ ва мол-мулкнинг мажбурий суғуртаси белгилаб қўйилиши мумкин.

Мажбурий суғурта алоҳида тартибга солиниб, қонунда кўрсатилган шахсларга суғурта қилувчилар сифатида бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкни ёхуд ўзининг бошқа шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини ўз ҳисобидан суғурта қилиш мажбурий суғурта деб юритилади (ФКнинг 914-модда 3 қисм).

ФКнинг 922-моддасининг 6 қисмига мувофиқ, мол-мулкни суғурта қилиш мажбурияти қонундан келиб чиқмайдиган, балки мол-мулкнинг эгаси билан тузилган шартномага ёки мол-мулкнинг мулкдори ҳисобланувчи юридик шахснинг таъсис ҳужжатларига асосланган ҳолларда, бундай суғурта ушбу модданинг маъноси жиҳатидан мажбурий ҳисобланмайди ва ушбу кодекснинг 924-моддасида назарда тутилган оқибатларни келтириб чиқармайди.

Давлатга тегишли бўлган мулкларни хўжалик ёки оператив бошқарувдаги юридик шахсларнинг зиммасига ушбу мулкларни суғурталаш юклатилиши мумкин (ФКнинг 922-модда 5 қисм).

Мажбурий суғурта шартномаси бошқа шартномалардан суғурта пули, бадали махсус қонунларга асосан тузилиши ва бадал миқдори ҳам қатъий белгиланган бўлиб, уни фақат суғурта қилдирувчи томонидан тўланиши билан фарқ қилади. Ҳозирда бу турдаги шартнома, асосан фуқароларнинг учинчи шахс олдидаги жавобгарлигини мажбурий суғурталаш, кредит юзасидан гаровга қўйилаётган мулкни мажбурий суғурталаш, гаров мулкни кредитни қоплаш юзасидан етмаган қисмини суғурталаш қўлланилмоқда.

Мажбурий суғурта шартномасининг шартлари қонун билан белгилаб қўйилган бўлиб, уларни ихтиёрий равишда ўзгартириш мумкин эмас.

Мажбурий бўлиб ҳам шахсий, ҳам мулкӣ бўлиши мумкин. ФКнинг 922-моддасининг 1 қисмига мувофиқ:

- қонунда кўрсатилган бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки уларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши эҳтимолини назарда тутиб;
- бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши ёхуд бошқа шахслар билан тузилган шартномаларнинг бузилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган фуқаровий жавобгарлик хавфи

²⁸ Шахов В.В. Введение в страхование. –М.: «Финансы и статистика» 1999. -273 стр.

белгиланиши мумкин.

Суғуртанинг бошқа шакллари мажбурий бўлиши мумкин эмас. Чунончи, тадбиркорлик хавфи ҳам мажбурий суғурта қилинмайди. Тадбиркорлик фаолияти доимо ўзининг таваккалчилиги ва ўз ҳисобидан фаолият юритади. Мулкӣ ва шахсий суғуртанинг айрим турлари ҳам мажбуран суғурта қилинмайди. Фуқарога ўз ҳаёти ёки соғлиғини суғурталаш мажбурияти қонун билан юклатилиши мумкин эмас (ФКнинг 922-модда 4-қисм).

Мажбурий суғурта суғурта қилиш мажбурияти юкланган шахс (суғурта қилдирувчи) суғурталовчи билан суғурта шартномасини тузиш воситада амалга оширилади.

Мажбурий суғурталаниши лозим бўлган объектлар, улар суғурталанишга сабаб бўладиган хавфлар ва суғурта пулининг миқдори энг кам миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Агар қонун бўйича фойдасига мажбурий суғурта амалга оширилиши лозим бўлган шахс, агар суғурта амалга оширилмагани унга маълум бўлса, суғурта қилдирувчи сифатида зиммасига суғурталаш мажбурияти юкланган шахс уни амалга оширишини суд тартибида талаб қилишга ҳақли.

Агар суғурта қилдирувчи сифатида суғурталаш мажбурияти зиммасига юкланган шахс уни амалга оширмаган бўлса, ёки суғурта шартномасини наф олувчининг аҳволини қонунда белгиланган шартларга нисбатан ёмонлаштирадиган шартларда тузган бўлса, у суғурта ҳодисаси юз берганида башарти тегишлича суғурталанган тақдирда суғурта товони тўлашга асос бўлиши керак бўлган шартларда жавобгар бўлади (ФКнинг 924-модда).

Давлат мажбурий суғуртаси эса фуқаролар ва давлатнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида давлат томонидан суғурта қилдирилади ва бу шартнома бўйича суғурта бадалларини тўлаш давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобига амалга оширилади.

Бундай суғурта шартномаси турларига “Судлар тўғрисида”ги қонунга кўра судьяларни, “Прокуратура тўғрисида”ги қонунга кўра прокуратура ходимларини ва қонун билан белгиланган бошқа ходимларни суғурталаш давлат мажбурий суғурта қилиш шартномалари турига киради.

Бундай турдаги суғурта шартномалари фақат давлат суғурта компаниялари билан тузилиши белгиланган.

Ривожланган давлатлардан бири ҳисобланган Германия Федератив Республикасида ҳарбий хизматчиларнинг давлат мажбурий суғуртасида уларнинг бир йўла оила аъзоларини ҳам суғурта ҳимоясига олинади ва ҳарбий хизматчининг оила аъзолари ҳам саломатлик суғуртасидан ўз соғлиқларини йўқотганларида тенг ҳуқуқлилик тамойиллари асосида фойдаланишлари мумкин.

Қонун талабига кўра, суғурта компаниялари ҳаёт суғуртаси ва умумий суғурта соҳалари бўйича ихтисослаштирилган тартибда ташкил қилиниши белгиланган.

Мажбурий эҳтиёж туғилмайдиган транспорт ҳайдовчиларининг учинчи шахс олдидаги жавобгарлигини мажбурий суғурталаш эса ҳамма транспорт

хайдовчилари учун бир хилда жорий қилинмаган. Бунинг сабаби, бир томондан, суғурта қилдирувчиларда мажбурий эҳтиёжнинг йўқлиги бўлса, иккинчи томондан бундай турдаги суғуртани амалга оширишнинг мажбурий тартибининг йўқлигидир.

Йўловчиларни мажбурий суғурта қилишнинг мазмунига кўра, йўловчининг белгиланган манзилга етиб боргунига қадар соғлиғи ёки ҳаётига етказилган зарарни қоплаш назарда тутилади. Йўловчиларни ташиш шартномасига кўра, ташиш корхоналари йўловчиларни белгиланган манзилга хавф-хатарсиз етказиш жавобгарлигини ўз зиммасига олади.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида, транспорт воситалари хайдовчиларининг учинчи шахс олдидаги жавобгарлиги суғуртаси мажбурий тартибда амалга оширилмоқда. Республикамизда, мажбурий суғурта тури, жаҳон тажрибаларига асосланган ҳолда жорий қилинган бўлиб, суғуртанинг бу тури, йўл ҳодисалари натижасида хайдовчи томонидан етказилган зарарни зудлик билан қоплаш имкониятини беради.

Мажбурий суғурта қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган бўлиб, бунда суғурта қилдирувчи суғурталовчи билан суғурта шартномасини тузиш шарт ҳисобланади. (ФКнинг 914-моддаси).

Қонунда қуйидагиларни суғурта қилиш мажбурияти белгилаб қўйилиши мумкин:

- қонунда кўрсатилган бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши эҳтимолини назарда тутиб (масалан, ҳаво ва темир йўл транспортида йўловчиларнинг ҳаётини суғурталаш).

Бошқа шахсларнинг ҳаёти, солиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши ёхуд бошқа шахслар билан тузилган шартномаларнинг бузилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган ўзининг фуқаровий жавобгарлик хавф-хатари (масалан, Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 20-моддасига асосан хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус ўз фаолиятини суғурта қилиш ҳақида шартнома тузиши ва бунда суғурта суммаси белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан кам бўлмаслиги керак).

Суғурта қилдирувчи бўлиш мажбурияти кимга юклатилиши қонунда белгилаб қўйилади.

Фуқарога ўз ҳаёти ёки соғлиғини суғурталаш мажбурияти юкланиши мумкин эмас.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки унда белгиланган тартибда хўжалик юритишда ёки оператив бошқаришда бўлган давлатга қарашли мол-мулк ўзига бириктириб қўйилган юридик шахсларга бу мол-мулкни суғурталаш юкланиши мумкин.

Мажбурий суғурта суғурта қилдирувчи ҳисобидан амалга оширилади (йўловчиларнинг мажбурий суғуртаси бундан мустасно).

Қонун бўйича фойдасига мажбурий суғурта амалга оширилиши лозим бўлган шахс, агар суғурта амалга оширилмагани унга маълум бўлса, суғурта қилдирувчи сифатида зиммасига суғурталаш мажбурияти юкланган шахсдан унинг амалга оширилишини суд тартибида талаб қилишга ҳақли. Агар суғурта қилдирувчи сифатида суғурталаш зиммасига юкланган шахс уни

амалга оширмаган бўлса, ёки суғурта шартномаси наф олувчининг аҳволини ёмонлаштирадиган шартларда тузган бўлса, у суғурта ҳодисаси юз берганида башарти тегишлича суғурталанган тақдирда суғурта товони тўлашга асос бўлиши керак бўлган шартларда жавобгар бўлади.

Фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини ва давлатнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида қонунда ҳаёт, соғлиқ ва мол-мулкнинг мажбурий давлат суғуртаси белгилаб қўйилиши мумкин.

Мажбурий давлат суғуртаси давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади.

Бунда суғурталовчилар бўлиб, давлат суғуртаси ташкилотлари ёки давлатга қарашли бошқа муассасалар ҳисобланади.

Мажбурий мулкӣ суғурта тураржойларни, қишлоқ хўжалик экинлари, чорва моллари билан юз берадиган ва шу каби бахтсиз ҳодисалардан суғурталашда қўлланилади.

Йўловчиларни бахтсиз ҳодисалардан суғурта қилиш мажбурий шахсий суғурта ҳисобланади. Бунда ҳаво, темир йўл, денгиз ва шаҳарлараро автомобиль транспорти йўловчилари ҳаёти ва соғлиғи суғурта қилинади. Суғурта бадали билет баҳосига қўшилади. Баъзи ҳолларда йўловчиларга суғурта полиси берилади.

Ҳарбий хизматчилар, милиция ходимлари, давлатнинг айрим тоифадаги хизматчилари ҳаёти ва соғлиғи давлат томонидан давлат бюджети ҳисобидан суғурталанади.

Ихтиёрий шахсий суғурта. Умрбод суғурта шартномаси 20 ёшдан 70 ёшгача бўлган фуқаролар билан тузилади. 1-гурӯх ногиронлари билан бундай шартнома тузилмайди. (Агар бундай шартнома тузилган бўлса, ҳақиқий эмас деб ҳисобланади ва суғурталанувчига тўлаган бадалларининг 92 фоизи қайтарилади. Агар бу ҳолат шартнома тузилган вақтдан бошлаб, бир йилдан кейин аниқланса, шартнома умумий асосларда ўз кучини сақлаб қолади).

Суғурта хавф-хатари бўлиб суғурта қилдирувчининг ўлими эҳтимоли ҳисобланади. Суғурта товон пули суғурта қилдирувчининг ёши, суғурта пули ва ҳатто жинсига ҳам боғлиқ бўлади. Суғурта қилдирувчи 85 ёшга етгунга қадар ҳар ойда суғурта бадали тўлаб туради. Суғурта қилдирувчи шартнома амал қилган даврда қандай сабабларга кўра вафот этган бўлмасин, наф кўрувчига суғурта таъминоти тўланади. Суғурта шартномаси кучга киргандан сўнг икки йил ичида суғурта қилдирувчи онкологик касалликлардан ёки юрак-қон томири касалликларидан вафот этса ёхуд ўз-ўзини ўлдирса, суғурта таъминоти тўланмайди.

Шартнома тузиш ҳақидаги ариза суғурта қилдирувчи томонидан шахсан имзоланган бўлиши ва унга унинг шахсини тасдиқловчи маълумотлар хусусида ҳужжат илова қилинган бўлиши керак.

Ҳаётни аралаш суғурта қилдириш шартномаси энг кўп тарқалган шартномалардан ҳисобланади. Бунда суғурта ташкилоти шартномада белгиланган муддатгача яшаш, меҳнат қобилиятини бутунлай ёки қисман йўқотиш, ўлим ҳолатлари рўй берганида зарарни қоплашни ўз устига олади. Шартнома 16 ёшдан 77 ёшгача шахслар билан 3, 5, 10, 15 ва 20 йил муддатга

тузилади (аммо шартнома охирида шахс 80 ёшдан ошмаган бўлиши лозим). Ишламайдиган 1-гурӯх ногиронлари билан шартнома тузилмайди.

Суғурта бадали суғурта қилдирувчининг ёши, суғурта муддати ва суғурта полисига боғлиқ. Суғурта бадаллари бирваракайига тўланиши мумкин. Уч ой давомида аъзолик бадаллари тўланмаса, 4-ойнинг 1-санасидан бошлаб шартнома бекор бўлади. Бунда шартнома 6 ой давомида амал қилган бўлса, суғурталовчи суғурталанувчи тўламаган бадалларни қайтариб олишга ҳақли.

Ота-оналар, фарзандликка олувчилар ва бошқа қариндошлар томонидан болаларни суғурта қилиш уларнинг ёши ва соғлиғидан қатъи назар амалга оширилади (бола 15 ёшдан ошмаган бўлиш лозим).

Суғурта мукофоти тўлаш учун асос: суғурта муддатининг тамом бўлиши, бахтсиз ҳодисадан шикастланиш ва шу кабилар. Суғурта қилдирувчилар алмаштирилиши ёки бир нечта бўлишлари мумкин. Суғурталанувчи бола вафот этса, суғурта таъминотининг 30 фоизи ҳажмида нафақа тайинланади ва айни вақтда суғурта бадаллари тўлиқ қайтариб берилади.

Никоҳни суғурталаш (тўй суғуртаси) ота-оналар (бошқа қариндошлар) томонидан тузилиб, бунда суғурта қилдирувчилар 18-72 ёшгача, бироқ суғурта муддати тамом бўлганида 75 ёшдан ошмаган бўлишлари лозим.

Шартнома тузилишида боланинг ёши 15 дан ошмаган бўлиши лозим.

Суғурта бадаллари ҳажми суғурта қилдирувчининг (боланинг эмас) ёшига, суғурта қийматига ва суғурта муддатига боғлиқ.

Ихтиёрий мулкӣ суғурта. Ихтиёрий мулкӣ суғурта турлари ва шакллари ниҳоятда хилма-хилдир. Суғурта предметлари сифатида хилма-хил уй жиҳозлари ва анжомлари, уй-ҳайвонлари, транспорт воситалари, бошқа ашёлар, транспорт востилари эгаларининг фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарлиги, крдитларни қайтармаслик хавф-хатарини суғурталаш ва ҳаказолар ҳисобланади.

Мулкӣ суғуртада суғурта объекти бўлиб қуйидагилар ҳисобланадилар:

1.Муайян мол-мулкнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ёки шикастланиши хавф-хатари.

2.Фуқаролик-ҳуқуқӣ жавобгарлик хавф-хатари. У ҳам ўз навбатида икки турга бўлинади: зарар етказганлик учун жавобгарлик ва шартнома бўйича жавобгарлик хавф-хатарини суғурта қилиш.

Бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказиш оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар юзасидан жавобгарлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи ёки учинчи шахснинг жавобгарлик хавфи суғурталанади.

Суғурта қилдирувчи фақат ўзининг шартномани бузганлик учун жавобгарлик хавфини суғурталаши мумкин (учинчи шахс жавобгарлиги суғурта объекти бўла олмайди).

Шартномани бузганлик учун жавобгарлик хавфи бу шартномани шартларига кўра суғурта қилдирувчи қайси тараф олдида тегишли

жавобгарликни зиммасига олиши лозим бўлса, ўша тараф наф оловчи фойдасига, ҳатто суғурта шартномаси бошқа шахс фойдасига тузилган ёхуд унда кимнинг фойдасига тузилгани айтилмаган тақдирда ҳам суғурталанган ҳисобланади.

3.Тадбиркорлик хавф-хатарини суғурта қилиш (ФКнинг 920-моддаси).

Хорижий сармоядорларнинг мол-мулклари экспроприацияланишидан (қайтариб олинишидан), уруш ёки фуқаролар ғалаёнларидан. Суғурта ташкилоти билан сармоядор ўртасидаги шартнома муносабатларига мамлакат маъмурларининг аралашувидан, миллий валютани бошқа валюталарга конвертациялаш ва уни мамлакатдан ташқарига чиқаришга доир мамлакат маъмурлари томонидан чеклашлар жорий этилишидан, сармоядорлар (инвесторларнинг)нинг айрим гуруҳлари учун ҳуқуқни камситадиган руҳдаги янги қонун-қоидалар жорий этилишидан, бошқа турдош хавф-хатарлар (таваккалчиликлардан) суғурталаниш мумкин.

МУАММОЛИ САВОЛЛАР

1.Суғурта тушунчаси ва аҳамияти.

2.Суғурта тарихи ва суғурта тўғрисидаги қонунлар.

3.Суғурта ҳуқуқининг асосий тушунчалари, суғурта таваккалчилиги, суғурта мукофоти ва суғурта тўлови, суғурта ҳақи, суғурта маблағи ва бошқалар.

4. Суғурта – шартномасининг тушунчаси. Унинг шакли ва тузилиши. Суғурта шартномасининг асосий шартлари.

5.Суғурта шартномаси объекти, иштирокчилари, суғурталовчилар, суғурталанувчилар, суғурталанган шахслар, мукофотни оловчи.

6.Суғурта шартномасини тузиш. Суғурта шартномасини кучга кириши. Суғурта полиси.

7.Суғурта шартномасини бажариш ва у юзасидан жавобгарлик. Суғурта шартномасининг амалда бўлиш даврида суғурта таваккалчилигини ортиши. Суғурталанувчи томонидан зарарни камайтириш. Суғурталанувчини тўловдан озод қилиш. Субрагация.

8.Суғурта шартномасини муддатидан олдин тугатиш. Суғурта шартномасининг ҳақиқий эмаслиги.

9. Суғуртанинг алоҳида турлари:

10. Ихтиёрий ва мажбурий суғурта.

11. Мулкӣ ва шахсий суғурта.

12. Қўшалоқ суғурта ва биргаликдаги суғурта.

13. Қайта суғурта.